

Μιχάλης Φέστας

Το οικιστικό πλέγμα της Πελοποννήσου στα χρόνια της Επανάστασης

Ιστοριογραφικές και μεθοδολογικές
προϋποθέσεις, ερευνητικά ζητούμενα,
παραδείγματα επεξεργασίας δεδομένων

Michael Festas

Settlement Patterns
in the Peloponnese during
the Greek Revolution

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Το οικιστικό πλέγμα της Πελοποννήσου στα χρόνια της Επανάστασης του 1821

Ιστοριογραφικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις, ερευνητικά ζητούμενα,
παραδείγματα επεξεργασίας δεδομένων

Μιχάλης Φέστας

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2021

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/rch>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

ε/ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Αθηνά Μποζίκα

Επιστημονική Επιτροπή

Άντα Διάλλα Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεότερης και Μοντέρνας Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μάρω Γερμανού Καθηγήτρια Αγγλικής Λογοτεχνίας,
Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου
και του Δυτικού Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης,
Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας, Τμήμα Αρχειονομίας,
Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-85268-2-2

www.rchumanities.gr

Οι εκδόσεις της σειράς Ψηφιακή Βιβλιοθήκη 1821 αποτελούν μέρος του ερευνητικού
προγράμματος Ψηφιακό Αρχείο 1821, που εκπονήθηκε από το 2016 έως το 2021.

1821.digitalarchive.gr

Digital Library

Settlement Patterns in the Peloponnese during the Greek Revolution Methodological and Historiographical Prerequisites, Research Objectives and Case Studies

Michael Festas

© RCH Digital Library 2021

DIGITAL CO-PUBLISHER
National Documentation Center
(<https://ebooks.publishing.ekt.gr/index.php/rch>)

COPY EDITOR
Pelagia Marketou

SERIES GRAPHICS & COVER DESIGN
Evi Kalogeropoulou

E-PUBLISHING INFRASTRUCTURE
Giorgos Regkoukos

COORDINATOR
Athena Bozika

Scientific Committee

Ada Dialla Associate Professor of Modern European History,
Department of Art Theory & History, Athens School of Fine Arts

Maro Germanou Professor of English Literature,
Department of English Language & Literature, National and Kapodistrian University of Athens

Eleni Gousti-Stambogli Historian, Publisher

Kallirroe Linardou Assistant Professor in Byzantine & Medieval Art,
Department of Art Theory & History, Athens School of Fine Arts

Myrto Malouta Assistant Professor in Greek Papyrology, Department of Archives,
Library Science & Museology, Ionian University

ISBN 978-618-85268-2-2

www.rchumanities.gr

The publication series **1821 Digital Library** is part of the research project
1821 Digital Archive, which was implemented throughout 2016 - 2021.

1821.digitalarchive.gr

Περιεχόμενα

Ιστοριογραφικά ζητούμενα	7
Οριοθετήσεις του χώρου	9
Χώρος και κατοίκηση	11
Η γεωγραφία της Πελοποννήσου, τα ερευνητικά ερωτήματα, οι πηγές και η μεθοδολογία της επεξεργασίας των δεδομένων	14
Ο γεωγραφικός χώρος της Πελοποννήσου	14
Τα ερευνητικά ερωτήματα	16
Οι πηγές της έρευνας	20
Ποσοτικά στοιχεία των πηγών, μεθοδολογία και παραδείγματα επεξεργασίας των δεδομένων	21
<i>Χαρτογραφώντας τα διοικητικά όρια των επαρχιών της Πελοποννήσου στην Επανάσταση</i>	26
<i>Μέγεθος και χωρική κατανομή των εθνοπολιτισμικών ομάδων</i>	27
<i>Τα πληθυσμιακά μεγέθη και η αποτύπωσή τους στον χώρο</i>	28
Μελέτη περίπτωσης: η Τρίπολη και οι οικισμοί της την περίοδο της Επανάστασης	30
Αντιπαραβάλλοντας τους χάρτες: συνοπτικές παρατηρήσεις για τους οικισμούς του νομού Αρκαδίας	30
Τα γεωγραφικά και τα διοικητικά όρια της επαρχίας	31
Η Τρίπολη και ο πληθυσμός της	33
Το οικιστικό δίκτυο της επαρχίας	36
Η πυκνότητα της κατοίκησης	38
Η πληθυσμιακή κατανομή των οικισμών στον χώρο	38
Υψόμετρο και κατοίκηση	40
Οι οικιστικές μονάδες	40
Καταστροφές οικισμών: τεκμηρίωση, τυπολογία και ερμηνεία	41
Αναζητώντας συμπεράσματα	42
Χάρτες και γραφήματα	44
Σημειώσεις	56
Πηγές	70
Πηγές χωρικών δεδομένων	70
Βιβλιογραφία	71

Abstract

Settlement Patterns in the Peloponnese during the Age of the Greek Revolution:
Methodological and Historiographical Prerequisites, Research Objectives
and Case Studies 77

Το οικιστικό πλέγμα της Πελοποννήσου στα χρόνια της Επανάστασης του 1821

Ιστοριογραφικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις, ερευνητικά ζητούμενα, παραδείγματα επεξεργασίας δεδομένων¹

*Το Μαίναλο βαστά δροσιά,
Ταῦγετος το χιόνι,
Λάλα το πουλί κι αηδόνη.*

Περί του πληθυσμού της Ελλάδος εις εποχήν προγενεστέραν της εγκαταστάσεως της βασιλείας δεν έχομεν ειμή πληροφορίας τινάσ ας κατέλειπεν ημίν η διοίκησις του Καποδιστρίου και αίτινες αν και δεν παρέχουσιν ασφαλή βεβαιότητα ακριβούς απογραφής, ουδέ δύναται να χρησιμεύσωσιν ως όρος συγκρίσεως του πληθυσμού σήμερα, συντελούσιν όμως οπωσδήποτε ίνα καταδείξωσιν αμυδρώς ίσως την κατάστασιν του πληθυσμού της Ελλάδος εις δύο σπουδαίας αυτής εποχάς κατά το 1821 και 1828 και 1829.²

Ο Αλέξανδρος Μανσόλας, τμηματάρχης του γραφείου Δημόσιας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών, σχολίαζε το 1867 με τα παραπάνω χαρακτηριστικά λόγια τόσο την ίδια την ύπαρξη, όσο και την αξιοπιστία των διαθέσιμων πληθυσμιακών δεδομένων για τον ελληνικό χώρο πριν από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους. Μόλις έξι χρόνια μετά την πιο πρόσφατη πληθυσμιακή απογραφή της εποχής, που πραγματοποιήθηκε το 1861 και ήταν «μάλλον των λοιπών ακριβεστέρα», το ελληνικό κράτος κινούνταν στην τροχιά τής όσο το δυνατόν συστηματικότερης συλλογής στατιστικών ή, σύμφωνα με την ορολογία της εποχής, «πολιτειογραφικών» πληροφοριών αναφορικά με τον πληθυσμό, αλλά και με τομείς της οικονομίας όπως η γεωργία, η βιομηχανία, το εμπόριο και η ναυτιλία.³ Το γεγονός ότι η έκδοση των πολιτειογραφικών πληροφοριών είχε συνταχθεί στον μεγαλύτερο βαθμό με βάση επίσημες δημοσιευμένες και αδημοσίευτες πληροφορίες, όπως αναφέρει ο Μανσόλας, αποτελεί το βασικό πλεονέκτημα του όλου εγχειρήματος, το οποίο ερχόταν σε αντίθεση με τις παλαιότερες πρακτικές, ειδικότερα της καποδιστριακής περιόδου, όταν η συλλογή των στοιχείων είχε ανατεθεί

στα κατά τόπους επαρχιακά διοικητικά όργανα, με αποτέλεσμα την ελάχιστη συστηματική συλλογή τους, τις ατέλειες στο περιεχόμενό τους και συνακόλουθα τη μειωμένη εγκυρότητά τους.

Παρά ταύτα, η μειωμένη αξιοπιστία των πληθυσμιακών δεδομένων που συλλέχθηκαν την περίοδο του Καποδίστρια και η αδυναμία τους να χρησιμεύσουν ως μέτρο σύγκρισης με τα αντίστοιχα δεδομένα της δεκαετίας του 1860 δεν υποβαθμίζουν τη σημασία τους, δεδομένης της μοναδικότητάς τους ως τεκμηρίων καταγραφής πληροφοριών αναφορικά με τον πληθυσμό και τους οικισμούς στα τέλη της Ελληνικής Επανάστασης. Διότι, ειδικότερα, οι παραπάνω καταγραφές παρά τις ατέλειές τους δύνανται να παράσχουν πληροφορίες, έστω «αμυδρώς» όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Μανσόλας, που δεν απέχουν πολύ από την πραγματικότητα της εποχής, όπως θα γίνει προσπάθεια να αναλυθεί στη συνέχεια, σχετικά με την κατάσταση του πληθυσμού μεταξύ δύο σημαντικών χρονολογικών οροσήμων, αυτών της αρχής και του τέλους του Αγώνα.

Ιστοριογραφικά Ζητούμενα

Η εξέταση ζητημάτων που αφορούν τον πληθυσμό του ελληνικού χώρου κατά την περίοδο της Επανάστασης δεν συγκέντρωσε συστηματικά το ενδιαφέρον της ιστοριογραφικής παραγωγής παρά μόνο με τρόπο παραπληρωματικό, στο πλαίσιο γενικόλογων αναφορών στις απώλειες του πολέμου, οι οποίες αντλούσαν από συγκεκριμένες πηγές στοιχεία για την πληθυσμιακή κατάσταση μιας περιοχής στην αρχή και στο τέλος του, ειδικότερα στην περίπτωση που μας αφορά, στην Πελοπόννησο.⁴ Παράμετρο άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μελέτη του πληθυσμού, με αυτό που έχει περιγραφεί ως «ανθρώπινο δίχτυ»,⁵ αποτελεί η διερεύνηση της υλικής του έκφρασης και της αποτύπωσής του στον χώρο, με άλλα λόγια η εξέταση της συγκρότησης του εκάστοτε οικιστικού δικτύου ή πλέγματος.

Σε αυτό το πλαίσιο, η εξέταση των πηγών που αφορούν τον πληθυσμό δεν γίνεται να μη λαμβάνει υπόψη την αντίστοιχη οικιστική του αποτύπωση και αντίστροφα. Σε όποιον τύπο πηγής και να εντοπίζονται οι σχετικές μαρτυρίες,⁶ η αναφορά σε κάποιο τοπωνύμιο που συνοδεύεται από ένα πληθυσμιακό μέγεθος, συνήθως αυτό της οικογένειας, δηλώνει μια οικισμένη θέση που αντιστοιχεί κάθε φορά σε έναν ορισμένο γεωγραφικό χώρο. Έτσι, ο πληθυσμός, οι οικισμοί και ο χώρος καθίστανται έννοιες αδιαχώριστες κατά τη μελέτη τους.

Η απουσία μελετών για τον πληθυσμό και τους οικισμούς ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών του ελληνικού χώρου στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης δεν οφείλεται μόνο στους περιορισμούς που θέτει το διαθέσιμο υλικό. Πράγματι,

η απουσία των πηγών αποτελεί το σημαντικότερο πρόβλημα για τη μελέτη της ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου πριν από την καθιέρωση των επίσημων, κρατικών, στατιστικών πληθυσμού και συνδέεται άμεσα με τη μη συστηματικότητα της συλλογής των στοιχείων, άρα με την ίδια τους την αξιοπιστία ως γραπτών πηγών που αφορούν πληθυσμιακά μεγέθη.⁷ Ωστόσο, πέρα από τους περιορισμούς και τη φύση των τεκμηρίων, η απουσία μελετών εξέφραζε κυρίως τις ερευνητικές προτεραιότητες και τους προσανατολισμούς των ιστορικών που ασχολήθηκαν με τις ποικίλες πτυχές του Αγώνα.⁸

Στην πρόσφατη έκδοση των πρακτικών του συνεδρίου της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων» για τις όψεις της Επανάστασης του 1821, ο ιστορικός Χρήστος Λούκος σημειώνει ότι εκκρεμεί να μελετηθούν οι προεπαναστατικές ετοιμότητες του ελληνισμού, αναφερόμενος μεταξύ άλλων στην εξέταση των πληθυσμιακών μεγεθών σε κάθε περιοχή, και ιδίως σε αυτές με χριστιανικό και μουσουλμανικό πληθυσμό. Στο ίδιο πλαίσιο κάνει ειδική μνεία στα δημογραφικά του 1821, σημειώνοντας ότι έχει διερευνηθεί ελάχιστα μια σειρά από επιμέρους ερωτήματα της ιστορικής δημογραφίας, τα οποία εγγράφονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο με κεντρικό του ερώτημα τις αλλαγές που επήλθαν στον πληθυσμό των επαναστατημένων περιοχών κατά το χρονικό διάστημα από το 1821 ως το 1832.⁹

Ο αντίκτυπος της Επανάστασης στον πληθυσμό των επαναστατημένων περιοχών μελετήθηκε κυρίως μέσα από το πρίσμα των προσφυγικών μετακινήσεων. Η πρώτη και συστηματικότερη μελέτη για το ζήτημα πραγματοποιήθηκε ήδη κατά τον Μεσοπόλεμο από τον Απόστολο Βακαλόπουλο, αλλά δεν είχε την τύχη να συνεχιστεί από την πλευρά των ιστορικών.¹⁰ Επιπλέον, η δημογραφική διόγκωση, όπως τη γνώρισαν ορισμένοι οικισμοί στο πλαίσιο των προσφυγικών μετακινήσεων κατά την Επανάσταση, μελετήθηκε μέσα από τα εμβληματικά παραδείγματα της Ερμούπολης στη Σύρο και του Ναυπλίου στην Πελοπόννησο.¹¹

Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί ότι στον σχετικό τόμο της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τα ζητήματα που αφορούν τον πληθυσμό και τους οικισμούς φαίνεται να εξετάζονται μόνο σε συνάρτηση με τις πολιορκίες, ενώ ο χώρος μελετάται κυρίως ως παράγοντας της διεξαγωγής των πολεμικών συγκρούσεων. Αντίστοιχα, οι αξιόλογοι χάρτες που περιλαμβάνονται στην παραπάνω έκδοση αποτυπώνουν κυρίως τη στρατιωτική εξέλιξη του Αγώνα, την κήρυξη της Επανάστασης και τις σημαντικότερες μάχες. Οι παραπάνω διαπιστώσεις επισημαίνουν το παράδοξο της απουσίας μελετών για τη δημογραφία του επαναστατημένου χώρου στον συγκεκριμένο τόμο, παρότι στον αντίστοιχο προηγούμενο τόμο εντοπίζονται πολύ αξιόλογες σχετικές μελέτες.¹²

Όπως προαναφέρθηκε, η εξέταση της έννοιας του χώρου δεν διαχωρίζεται από τη μελέτη των οικιστικών πλεγμάτων και των αντίστοιχων πληθυσμιακών

μεγεθών. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, ο χώρος δεν γίνεται αντιληπτός απλώς ως σκηνικό της διεξαγωγής των πολεμικών συγκρούσεων, παρόλο που δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Επανάσταση ήταν ένας πόλεμος που πραγματοποιήθηκε στις πολλαπλές γεωγραφίες της ελληνικής χερσονήσου, σε βουνά, πεδιάδες, στενά περάσματα και στη θάλασσα, με στόχο ακριβώς τη συγκρότηση μιας ανεξάρτητης εθνικής επικράτειας. Στη μελέτη μας, ο χώρος νοείται ως αναπόσπαστη παράμετρος της ανθρώπινης κατοίκησης και δύναται να εισφέρει νέα ερωτήματα για τη μελέτη της Επανάστασης, που διευρύνουν την οπτική μας για την κατανόηση των πολλαπλών πτυχών της.

Οριοθετήσεις του χώρου

Η ανθρώπινη κατοίκηση και η πληθυσμιακή παράμετρος δεν αποτελούν τις μοναδικές συνιστώσες που οριοθετούν τον χώρο και προσδιορίζουν τη μελέτη του. Ο χώρος διατηρεί επιμέρους σημάσεις και σημασίες και οριοθετείται πολλαπλά, τόσο σε σχέση με τα ανθρώπινα υποκείμενα που δραστηριοποιούνται σε αυτόν, όσο και εντός των διαφορετικών πλαισίων στα οποία εγγράφεται.¹³ Ας δούμε πολύ σύντομα ορισμένα παραδείγματα που αποτυπώνουν διαφορετικές οριοθετήσεις του χώρου και προέκυψαν από την επεξεργασία τεκμηρίων διαφορετικού είδους με πληροφορίες για τον πληθυσμό και τη γεωγραφία της Πελοποννήσου.

Κατ' αρχάς, πρέπει να γίνει λόγος για τον χώρο της βιωμένης εμπειρίας των άμεσα εμπλεκομένων, των πρωταγωνιστών της Επανάστασης και ιδιαίτερα των οπλαρχηγών, ο οποίος αναπλάθεται συνήθως εκ των υστέρων, μέσα από τα απομνημονεύματά τους. Η σημασία της γεωγραφίας και η άμεση αντίληψη του χώρου από την πλευρά των οπλαρχηγών αναδεικνύεται με ενάργεια στην επιγραμματική φράση από τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη: «Έπειτα η Πελοπόννησος ήτον ως νησί και ήτον εύκολο να υπερασπισθώ αυτό το μέρος».¹⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, η οριοθετημένη από τη θάλασσα εδαφική επικράτεια του πελοποννησιακού χώρου, σε συνδυασμό με την άριστη γνώση του φυσικού ανάγλυφου της ενδοχώρας της, έδιναν στον Κολοκοτρώνη το απαραίτητο πλεονέκτημα για την υπεράσπισή της. Η ικανότητα των οπλαρχηγών να γνωρίζουν πολύ καλά τη γεωγραφική επικράτεια και το γεγονός ότι βρίσκονταν μονίμως εν κινήσει κατά τη διεκδίκησή της στο πλαίσιο των πολεμικών συγκρούσεων διέυρυναν την αντίληψή τους για τον χώρο, ο οποίος παραδοσιακά γινόταν αντιληπτός κυρίως στη στενότερη διάστασή του, που παρέπεμπε στον τόπο της καταγωγής και στις αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις, στους δεσμούς, στα οικονομικά συμφέροντα και στα συναισθήματα.¹⁵

Η διάσταση του χώρου ως δημοσιονομικής μονάδας πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη, δεδομένου ότι ο χώρος οριοθετείται διαφορετικά στο πλαίσιο των φορολογικών υποχρεώσεων και καταναγκασμών. Σε επίπεδο τεκμηρίωσης, τα φορολογικά κατάστιχα αξιοποιούνται συμπληρωματικά και συνδυαστικά με τις πηγές απογραφικού τύπου,¹⁶ στον βαθμό που περιέχουν στοιχεία για οικισμούς, δεδομένου ότι μια πηγή ενδέχεται να περιλαμβάνει πληροφορίες που δεν αναφέρονται στην άλλη και αντίστροφα.¹⁷ Δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο, μάλιστα, στα φορολογικά τεκμήρια να παρατίθενται τοπωνύμια που δεν δηλώνουν οικισμούς, αλλά γεωγραφικές θέσεις από τις οποίες εισπραττόταν φορολογική πρόσοδος με βάση την αξιοποίηση κάποιου φυσικού πόρου, όπως ήταν για παράδειγμα οι αλυκές.

Η οριοθέτηση του χώρου ως δημοσιονομικού μεγέθους την περίοδο που εξετάζεται δύναται να υπονομεύσει τη σύγχρονη αντίληψη του συνεχούς και γεωγραφικά ενιαίου χώρου, είτε πρόκειται για δημοσιονομική είτε για διοικητική μονάδα, δεδομένου ότι εντοπίζονται οικισμοί των οποίων οι φορολογικοί πρόσοδοι εκμισθώνονταν στο πλαίσιο επαρχιών που τοποθετούνται αρκετά μακρύτερα στον χώρο. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των οικισμών της επαρχίας της Μικρομάνης στη Μεσσηνία, οι οποίοι μέχρι το 1821 ανήκαν φορολογικά στην Πάτρα, καθώς και των ορεινών οικισμών Δουμενά και Χαλκιάνικα της περιοχής των Καλαβρύτων στην Αχαΐα, οι οποίοι αποτελούσαν τμήμα της προσόδου της επαρχίας του Άργους.¹⁸

Η έννοια του ασυνεχούς χώρου εντοπίζεται επίσης στον καθορισμό των διοικητικών ορίων μεταξύ των επαρχιών, όπως θα φανεί αναλυτικότερα στη συνέχεια. Η περίπτωση της επαρχίας των Εμλακίκων, πάντως, είναι η πλέον χαρακτηριστική για το πώς μια διοικητική επαρχία μπορεί να υφίσταται χωρίς να συγκροτούν ενιαία εδαφική οντότητα οι οικισμοί που την αποτελούν.¹⁹ Η συνάρτηση μεταξύ του γεωγραφικού χώρου και του καθορισμού των ορίων των διοικητικών επαρχιών δύναται να ποικίλλει. Αφενός, εντοπίζονται επαρχίες με όρια που ακολουθούν σε μεγάλο βαθμό τους αντίστοιχους περιορισμούς που ορίζει το φυσικό ανάγλυφο (οροπέδια, σχέση με τα βουνά ή τη θάλασσα) και, αφετέρου, εντοπίζονται γεωγραφικές περιοχές αναλογικά περιορισμένης έκτασης και με σχετικά καθορισμένα γεωγραφικά όρια, όπου συναντώνται και περιπλέκονται τα όρια πολλών επαρχιών, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τους οικισμούς της κοιλάδας του ποταμού Παμίσου στη Μεσσηνία, όπου διαπλέκονται τα όρια έξι επαρχιών: της Καλαμάτας, της Ανδρούσας, του Νησίου, των Εμλακίκων, του Λεονταρίου και της Μικρομάνης.

Τέλος, μια σύντομη αναφορά οφείλεται στην οριοθέτηση και τη σήμανση του χώρου στα κείμενα ξένων ταξιδιωτών που βρέθηκαν πριν ή μετά την Επανάσταση σε τμήματα του μετέπειτα ελληνικού κράτους, ειδικότερα όσον αφορά τους σπουδαιότερους περιηγητές της προεπαναστατικής Πελοποννήσου, του άγγλου

Ουίλιαμ Μάρτιν Ληκ και του γάλλου Φρανσουά Πουκεβίλ, οι μαρτυρίες των οποίων αξιοποιήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης.²⁰ Η κυριαρχία της αρχαίας γεωγραφίας και τοπογραφίας στα κείμενά τους, αλλά και η αξιοποίηση των μαρτυριών τους, συχνά ως μοναδικών πηγών για την τεκμηρίωση της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας των πληθυσμών του προεπαναστατικού ελληνικού χώρου, παραμέρισαν τη γεωγραφική και χωρική διάσταση του έργου τους.²¹

Στα τέλη της Επανάστασης, ο πελοποννησιακός χώρος θα ανασηματοδοτηθεί εκ νέου στο πλαίσιο της δραστηριότητας των ξένων επισκεπτών. Η παρουσία του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος στη χερσόνησο από τα τέλη του Αυγούστου του 1828, ως έμπρακτη απόρροια του γαλλικού ενδιαφέροντος που είχε αναπτυχθεί για την Ελλάδα, αποτέλεσε το κατάλληλο υπόστρωμα για τις δραστηριότητες της ομάδας των γάλλων επιστημόνων, που αποβιβάστηκε τον Μάρτιο του 1829 στις ακτές του Ναυαρίνου και έμεινε γνωστή ως Γαλλική Επιστημονική Αποστολή στον Μοριά.²² Τότε η Πελοπόννησος γίνεται προνομιακό πεδίο της επιστημονικής παρατήρησης και της αντίστοιχης τεκμηρίωσης, ενώ ο χώρος αναδεικνύεται σε ποσοτικά μετρήσιμο και ποιοτικά ανιχνεύσιμο μέγεθος ως προς τη γεωγραφία, τη γεωλογία, τη χλωρίδα, την πανίδα, τα μνημεία, τους οικισμούς και τον πληθυσμό του.²³

Πέρα από το πεδίο της επιστημονικής παρατήρησης, η ανάγκη για τη γνώση του χώρου ως προς τη φυσική του διαμόρφωση και την κατάσταση του πληθυσμού θα αποτελέσει βασικό συστατικό στοιχείο προκειμένου να εξεταστούν οι όροι, τα όρια και οι δυνατότητες επέκτασης των ξένων θρησκευτικών αποστολών στην Ανατολική Μεσόγειο, στην περίπτωση μας στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο προτεστάντης πάστορας Ρούφους Άντερσον, γραμματέας και μετέπειτα διευθυντής του Αμερικανικού Συμβουλίου Επιτρόπων για Ιεραποστολές στο Εξωτερικό (American Board of Commissioners for Foreign Missions), αποβιβάστηκε στις ακτές της Πελοποννήσου τον Απρίλιο του 1829 και περιηγήθηκε στο εσωτερικό της καταγράφοντας τις παρατηρήσεις του για τον χώρο και την κατάσταση της χώρας, καθώς θεωρούσε αυτά τα δύο στοιχεία βασικές παραμέτρους για την προώθηση της πνευματικής, της ηθικής και της θρησκευτικής αναμόρφωσης των Ελλήνων μέσω της διάδοσης του Ευαγγελίου και του κηρύγματος μιας νέας, ανανεωμένης μορφής χριστιανισμού.²⁴

Χώρος και κατοίκηση

Αν η στρατολόγηση, η φορολόγηση, η διοικητική διαίρεση και η επιστημονική τεκμηρίωση σχετίζονται με επιμέρους οριοθετήσεις και λειτουργίες του χώρου, η κατοίκηση συγκροτεί τη βασική, την πρωταρχική, παράμετρο της σχέσης του

ανθρώπου με αυτόν. Η εγκατάσταση του πληθυσμού πάνω στο έδαφος συγκροτεί ένα δίκτυο σχέσεων και ενοτήτων, σε τοπικό και ευρύτερα περιφερειακό επίπεδο, αποτελώντας την κύρια παράμετρο μελέτης ενός οικιστικού πλέγματος ή δικτύου.²⁵

Στο σημείο αυτό απαιτείται μια σύντομη διευκρίνιση σχετικά με το περιεχόμενο των όρων *οικισμός* και *οικιστικό δίκτυο*, ώστε να ενταχθούν στα αντίστοιχα ιστορικά τους συμφραζόμενα. Κατ' αρχάς, η σύγχρονη έννοια του οικισμού, είτε εμπίπτει στους ορισμούς που απορρέουν από το ρυθμιστικό, το νομοθετικό και το πολεοδομικό κανονιστικό πλαίσιο για λόγους απογραφής της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας,²⁶ είτε πρόκειται για μια απλή συστάδα σπιτιών, που επομένως δεν είναι παρά γνώρισμα του γεωγραφικού τοπίου, διαφέρει από την έννοια του χωριού την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, δεδομένου ότι αυτή δεν αναφέρεται απλώς σε ένα οικισμένο σημείο, αλλά σε μια καθορισμένη γεωγραφική έκταση, η οποία στο πλαίσιο της κατάκτησης συγκροτείται ως νομικό πρόσωπο με φοροδοτικές υποχρεώσεις.²⁷

Παρά ταύτα, στην παρούσα έρευνα, ο όρος οικισμός χρησιμοποιείται περισσότερο με τη σύγχρονη έννοιά του, την απογραφική, δεδομένου ότι το βασικό υλικό που εντοπίστηκε αφορά καταλόγους οικισμών, στους οποίους κάθε τοπωνύμιο αντιστοιχεί σε μία πληθυσμιακή ένδειξη. Επιπροσθέτως, η επεξεργασία του συνόλου των οικισμών που εντοπίστηκαν κατέδειξε ότι δεν αντιστοιχούν όλα τα τοπωνύμια σε οικισμούς, κάτι που τεκμαίρεται ήδη για την περίοδο της Επανάστασης ή επιβεβαιώνεται αργότερα· δηλαδή, πρόκειται για οικισμούς που δεν υφίστανται σήμερα και έχουν εγκαταλειφθεί, γεγονός που καθιστά σκόπιμη τη χρησιμοποίηση του όρου *οικισμένη θέση* ή, απλούστερα, *θέση*. Θεωρούμε ότι με αυτό τον τρόπο μπορούν αντίστοιχα να προσδιοριστούν οι οικισμοί ή θέσεις για τους οποίους διαπιστώνεται ότι δεν κατοικούνταν από πληθυσμό κατά την περίοδο του Αγώνα ή δεν κατοικούνταν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους ή κατοικούνταν μόνον από μία οικογένεια.

Αντίστοιχα, από τη σκοπιά της χωροταξίας και της σύγχρονης οικονομικής γεωγραφίας, ως *οικιστικό δίκτυο* ορίζεται ένα σύνολο αλληλεξαρτώμενων κέντρων, που περιλαμβάνονται σε μια χωρική ενότητα, και προσεγγίζεται από φυσική, λειτουργική και διοικητική άποψη. Η έννοια του οικιστικού δικτύου εμπεριέχει την έννοια των οικισμών στη διττή τους διάσταση, ως φυσικών οντοτήτων, αλλά και ως κοινωνικοοικονομικών κόμβων, οι οποίοι εξετάζονται ως προς τη χωρική τους κατανομή (μέγεθος-θέση) και την κοινωνική και οικονομική τους λειτουργία.²⁸

Στον παραπάνω ορισμό εμπεριέχονται στοιχεία που επιτρέπουν τη χρήση του όρου δίκτυο στην παρούσα μελέτη, καθώς στο επίκεντρο της προβληματικής της βρίσκονται η χωρική κατανομή των εξεταζόμενων οικισμών, το πληθυσμιακό τους

μέγεθος και, συμπληρωματικά, οι οικονομικές τους λειτουργίες. Στο πλαίσιο που εκτέθηκε σύντομα παραπάνω, το χωριό, ο οικισμός –παρά τα όσα προβλήματα μπορεί να συνεπάγεται ο ορισμός του– αναδεικνύεται σε βασική μονάδα αναφοράς και ο χώρος μελετάται στη συγκεκριμένη του διάσταση, τη γεωγραφική, σε σχέση με τον άνθρωπο.²⁹

Η σημασία και η ανάδειξη της γεωγραφίας ως αναπόσπαστου παράγοντα στη μελέτη της σχέσης του ανθρώπου με τον χώρο μπορεί να φαντάζει αυταπόδεικτη, σχεδόν ταυτολογική. Παρ' όλα αυτά, ιδίως στην ελληνική περίπτωση, χρειάστηκε να διανυθεί αρκετή απόσταση, ώστε να αποκρυσταλλωθεί η γεωγραφία ως επιστήμη³⁰ και εν συνεχεία να συναντηθεί με την ιστορία και με τα ερωτήματα που έθεσε η ανάπτυξη των επιμέρους πεδίων της ιστορικής δημογραφίας και της γεωγραφίας αντίστοιχα.³¹

Εξάλλου, η εισαγωγή της έννοιας του χώρου ως αναλυτικής κατηγορίας δεν προήλθε από τους ιστορικούς, αλλά η σημασία της μελέτης της χωρικής κλίμακας ως αναλυτικής μεταβλητής της ιστορικής έρευνας, όπως την ανέδειξε η συμβολή της σχολής των *Annales*, εκφράστηκε μέσω της ένταξης της γεωγραφίας στη μελέτη και την κατανόηση των ιστορικών φαινομένων επανασηματοδοτώντας τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον.³² Η εισαγωγή της έννοιας του χώρου στη μελέτη των ιστορικών φαινομένων δεν αφορούσε την εξέτασή του ως απλού μορφολογικού δεδομένου. Χωρίς να υποτιμάται ο ρόλος του φυσικού ανάγλυφου, που έχει περιγραφεί ως «γεωγραφικός υπερκαθορισμός», είναι γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά της γεωγραφίας δεν έχουν αξία παρά με όρους ιστορικής προοπτικής.³³ Ειδικότερα για την ιστορία, ο χώρος ως ερμηνευτικό εργαλείο μετατρέπεται σε δεδομένο ιστορικό μέσω της ενσωμάτωσης της έννοιας του χρόνου και ως τέτοιο, ως ιστορικός χώρος πλέον, δεν «διαδραματίζεται ερήμην των κοινωνικών προϋποθέσεων».³⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, ο χώρος ως δεδομένο ιστορικό και αντίστοιχα ο πληθυσμός που κατοικεί σε αυτόν συνδέονται άρρηκτα με ό,τι η γεωγραφική επιστήμη ονομάζει σχεσιακή διάσταση του χώρου, η οποία θεμελιώνεται στην παραδοχή ότι ο χώρος δεν υπάρχει έξω από τις διαδικασίες που τον ορίζουν ή, αντίστροφα, ότι οι διαδικασίες καθορίζουν κάθε φορά το χωρικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συμβαίνουν.³⁵

Η γεωγραφία της Πελοποννήσου, τα ερευνητικά ερωτήματα, οι πηγές και η μεθοδολογία της επεξεργασίας των δεδομένων

Όπως προαναφέρθηκε, η διαδικασία αποκατάστασης της εικόνας της σχέσης του πληθυσμού με τον χώρο στην Πελοπόννησο την περίοδο της Επανάστασης προσκρούει σε μεγάλο βαθμό στην έλλειψη ή τη μειωμένη αξιοπιστία των πηγών. Δεδομένης της απουσίας σειρών πηγών ή, όπου εντοπίζονται, του προβληματικού τρόπου συγκρότησής τους, η έρευνα επικεντρώθηκε στη συγκέντρωση διαφορετικών ειδών τεκμηριωτικού υλικού και προκρίθηκε η παραδειγματική χρήση τους με σκοπό να εξαχθούν βάσιμες υποθέσεις.³⁶

Η απαρίθμηση των ερωτημάτων που απασχόλησαν την έρευνα προκειμένου να αποκατασταθεί το δίκτυο των οικισμών της Πελοποννήσου στην Επανάσταση δεν μπορεί παρά να γίνει κατά τρόπο πρωθύστερο. Η συστηματική επεξεργασία των διαθέσιμων πληθυσμιακών και οικιστικών δεδομένων, η εξέταση της βιβλιογραφίας και η αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρουν τα ψηφιακά εργαλεία στην έρευνα συντέιναν στην εκλέπτυνση, την εμβάθυνση και τη διεύρυνση του αρχικού πυρήνα των ερωτημάτων, τροποποιώντας παράλληλα και τη διαδικασία οργάνωσης του διαθέσιμου υλικού.

Σε αυτή την ενότητα, θα παρουσιαστούν συνοπτικά τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της Πελοποννήσου. Επίσης, θα εκτεθούν τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα και θα διερευνηθεί κατά περίπτωση ο βαθμός ενσωμάτωσής τους σε ευρύτερες διερωτήσεις και ερμηνευτικά σχήματα που αφορούν πτυχές της ιστορικής δημογραφίας και της γεωγραφίας της ελληνικής χερσονήσου στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Τέλος, θα παρουσιαστούν συνοπτικά οι βασικές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν και η μεθοδολογία της επεξεργασίας τους, ενώ επίσης θα εξεταστούν τρία σύντομα παραδείγματα ανάλυσης των δεδομένων. Στην επόμενη ενότητα θα αναπτυχθεί διεξοδικότερα μια μελέτη περίπτωσης.

Ο γεωγραφικός χώρος της Πελοποννήσου

Όπως προαναφέρθηκε, τα χαρακτηριστικά του φυσικού ανάγλυφου δεν μπορούν να μελετηθούν παρά με όρους ιστορικής προοπτικής. Στην περίπτωση που εξετάζεται εδώ, θεωρούμε ότι η παραπάνω διαπίστωση πρέπει να γίνει αντιληπτή με τρόπο διττό, όσον αφορά την ίδια τη σχέση της κατοίκησης με το ανάγλυφο, αλλά και τα χαρακτηριστικά της φυσικής γεωγραφίας αυτά καθαυτά. Ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι. Ποιος είναι ο βαθμός αλληλεξάρτησης μεταξύ του ανθρώπου και της

φύσης, αν πάρουμε το παράδειγμα ενός πεδινού οικισμού της Πελοποννήσου την περίοδο της Επανάστασης, σε μια περιοχή με συχνά πλημμυρικά φαινόμενα, που καθιστούσαν το ζήτημα της διαχείρισης των νερών πολύ σημαντικό για τη συνέχιση της κατοίκησης; Σε ποιο βαθμό η κοίτη ενός ποταμού, επί παραδείγματι, έχει διαφοροποιηθεί σε διάστημα δύο αιώνων; Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο μιας έρευνας η οποία θέτει στο επίκεντρο της προβληματικής την εξέταση της σχέσης μεταξύ της κατοίκησης και του χώρου, το εναρκτήριο ερώτημα πρέπει να αφορά τον εξεταζόμενο χώρο αυτόν καθαυτόν. Για να το θέσουμε σχηματικά, η Πελοπόννησος ως γεωγραφικός χώρος διατηρεί άραγε τα ίδια χαρακτηριστικά από την περίοδο της Επανάστασης μέχρι τις ημέρες μας; Έχει αλλάξει και, αν ναι, σε ποιο βαθμό; Ποια είναι η σημασία των αλλαγών που συντελέστηκαν στον σχεδόν στάσιμο γεωγραφικό χρόνο και σχετίζονται με αλλαγές του περιβάλλοντος και του φυσικού κόσμου, όπως οι διακυμάνσεις του κλίματος, η διαμόρφωση του φυσικού ανάγλυφου ή οι αλλαγές στη φυτική κάλυψη; Πώς όλα αυτά επηρεάζουν την κατοίκηση;³⁷

Χώρος κατεξοχήν ορεινός, αλλά χωρίς πολύ μεγάλα υψόμετρα, η Πελοπόννησος είναι μια χερσόνησος στην οποία το γεωγραφικό ανάγλυφο επιφύλαξε ιδιαίτερη ποικιλομορφία, προσδίδοντας στον χώρο αξιόλογη γεωλογική, γεωμορφολογική και κλιματική μεταβλητότητα, που επηρεάζονται από περιφερειακούς αλλά και τοπικούς παράγοντες, συγκροτώντας ένα τοπίο με έντονες διαφοροποιήσεις μεταξύ των επιμέρους περιοχών.³⁸

Οι έντονες διαφοροποιήσεις του πελοποννησιακού τοπίου επισημάνθηκαν ήδη από το βλέμμα της επιστημονικής παρατήρησης του χώρου, όπως την πραγματοποίησαν στα τέλη της Επανάστασης τα μέλη της Γαλλικής Αποστολής, τα οποία σημείωναν χαρακτηριστικά:

Γίνεται αντιληπτό ότι σε έναν χώρο ορεινό, κατακερματισμένο, όπου μεγάλες κατατμήσεις έχουν δημιουργήσει απομονωμένες λεκάνες, χωρίς μεταξύ τους επικοινωνία, μια έντονη διαφοροποίηση που εδράζεται σε ενδιαφέροντα, έθιμα και συνάμα ανάγκες διαφορετικές προορίζεται να ριζώσει στους κατοίκους της καθεμιάς από αυτές τις λεκάνες: εδώ, περισσότερο από αλλού, τα σύνορα που έθεσε η φύση, [...] κατέστησαν τους ανθρώπους ολότελα ξένους μεταξύ τους, συχνά σε πολύ μικρές αποστάσεις.³⁹

Αυτή η ακριβώς η έννοια του γεωγραφικού κατακερματισμού θεωρούμε ότι έχει κομβική σημασία στο πλαίσιο της μελέτης μας. Έτσι, πέρα από την προσπάθεια να εξακριβωθούν οι ευρύτερες υπερτοπικές συνάψεις και να εξεταστούν συγκριτικά τα οικιστικά χαρακτηριστικά περιοχών με παρεμφερές φυσικό ανάγλυφο, η έννοια του κατακερματισμού επιτρέπει την κατά περίπτωση εξέταση όμορων περιοχών με πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά γεωγραφικού ανάγλυφου και αντίστοιχης οικιστικής συγκρότησης. Ας τονιστεί μάλιστα ότι σε μια περίοδο

κατά την οποία τα χερσαία συγκοινωνιακά δίκτυα είναι ουσιαστικά ανύπαρκτα,⁴⁰ ο όρος γεωγραφικός κατακερματισμός δεν συνιστά απλώς ρητορικό σχήμα, αλλά συγκροτεί εν δυνάμει ένα αναλυτικό και εννοιολογικό εργαλείο προς εξαγωγή ερμηνευτικών συμπερασμάτων για τα φαινόμενα που εξετάζονται εδώ.

Τα ερευνητικά ερωτήματα

Αν η πρωταρχική ερευνητική προϋπόθεση αφορά την αναζήτηση ενός αξιόπιστου, συστηματικού και κατά το δυνατόν συνολικού τρόπου μελέτης με σκοπό την ανασύσταση του οικιστικού χάρτη της Πελοποννήσου στα χρόνια της Επανάστασης, τότε η διατύπωση του αντίστοιχου ερωτήματος φαντάζει αυταπόδεικτα εύλογη: ποιοι και πόσοι είναι οι οικισμοί της Πελοποννήσου την παραπάνω περίοδο και πόσος είναι ο συνολικός πληθυσμός της κατά την έναρξη και το τέλος του Αγώνα; Η διαδικασία της αναζήτησης απαντήσεων σε αυτά τα ερωτήματα με αυστηρά αριθμητικούς όρους υπονομεύεται από την ίδια τη φύση των διαθέσιμων πηγών και των στοιχείων που παρέχουν, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Το επόμενο ερώτημα της έρευνας συνδέεται άρρηκτα με τη μελέτη ορισμένων πτυχών της διοικητικής ιστορίας του ελληνικού χώρου στα νεότερα χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, η εξακρίβωση του αριθμού των διοικητικών επαρχιών της εξεταζόμενης περιοχής και, κυρίως, ο σαφής καθορισμός των γεωγραφικών τους ορίων, εντός των οποίων περιλαμβάνονταν τα οικιστικά σύνολα, συνθέτουν ανοιχτά ερωτήματα της έρευνας και σχετίζονται άμεσα με τα είδη και τη χρήση των διαθέσιμων πηγών την περίοδο αυτή.⁴¹ Σε αυτό το πλαίσιο, η περίοδος της Επανάστασης δεν αποτελεί εξαίρεση, διότι αφενός δεν υπάρχει πάντα ομοφωνία ως προς τον αριθμό των επαρχιών πριν και κατά τη διάρκεια του Αγώνα και αφετέρου οι γνώσεις μας σχετικά με τον ακριβή καθορισμό των γεωγραφικών ορίων των επαρχιών περιορίζονται κυρίως σε κειμενικές πηγές, μέσω των οποίων είναι δύσκολο να ανασυσταθεί και να αποτυπωθεί η διοικητική διαίρεση του χώρου.⁴² Οι πηγές για τα διοικητικά όρια προκύπτουν, σε σημαντικό βαθμό, από τις αντίστοιχες μαρτυρίες των περιηγητών, αλλά και από τις παρατηρήσεις που συνοδεύουν τους απογραφικούς πίνακες πληθυσμού που δημοσιεύονται ανά επαρχία στις τεκμηριώσεις της Γαλλικής Αποστολής.⁴³

Στο ίδιο πλαίσιο, προς εξέταση παραμένει το ζήτημα της συνέχειας ή της ασυνέχειας μεταξύ των διοικητικών ορίων που διαγράφουν τους προεπαναστατικούς οθωμανικούς καζάδες και τα βιλαέτια σε σχέση με τις επαρχίες της επαναστατικής περιόδου.⁴⁴ Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, η κατανομή των οικισμών πραγματοποιήθηκε βάσει των 27 ή των 28, σύμφωνα με άλλες πηγές, επαρχιών

που συνενώθηκαν ώστε να αποτελέσουν τα 7 τμήματα, στα οποία χωρίστηκε η Πελοπόννησος σύμφωνα με το διάταγμα για τη διαίρεση της κρατικής επικράτειας που ψηφίστηκε στις 13/4/1828 από την Γ' Εθνοσυνέλευση στην Τροιζήνα.⁴⁵ Πρόκειται για το μεγαλύτερο αριθμητικά ανάπτυγμα των επαρχιών που εντοπίζονται για την Πελοπόννησο στις πηγές αυτής της περιόδου.

Το σημαντικότερο, πιθανώς, ερώτημα της έρευνας αφορά τη μελέτη της κατανομής των οικισμών στον χώρο και τις πολλαπλές της εκφάνσεις. Αρχικά, στον βαθμό που μπορεί να τεκμηριωθεί από τις πηγές, επιχειρήθηκε να διερευνηθούν τα χαρακτηριστικά της κατανομής των εθνοπολιτισμικών ομάδων στον χώρο, εφόσον τεκμηριώνονται από τις πηγές, προς την κατεύθυνση της κριτικής προσέγγισης, για την περίπτωση της Πελοποννήσου, του σχήματος που αναφέρεται στη διχοτομία του χώρου με βάση εθνολογικά και συνάμα παραγωγικά κριτήρια. Αδρομερώς, πρόκειται για το σχήμα που επισημαίνει την ύπαρξη μιας διχοτομίας μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου, με την πρώτη να αποτελείται από μουσουλμανικό πληθυσμό και να λειτουργεί ως κέντρο της βιοτεχνικής παραγωγής, ενώ η δεύτερη κυριαρχείται από τον χριστιανικό πληθυσμό και συγκροτείται ως χώρος της αγροτικής παραγωγής.⁴⁶

Στη συνέχεια τα ερωτήματα συμπυκνώθηκαν γύρω από πτυχές που εγγράφονται στην εξέταση του δίπτυχου *πληθυσμός και χώρος*. Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα επικεντρώθηκε σε ζητήματα που άπτονται της σχέσης της κατοίκησης με το ανάγλυφο, δηλαδή της κατανομής των οικισμών στον χώρο ανάλογα με τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής.

Σε αυτή την κατεύθυνση τα ερωτήματα σχηματοποιήθηκαν ως εξής: ποια είναι η σχέση του πληθυσμιακού μεγέθους των οικισμών, του *αναστήματός* τους, με το υψόμετρο και σε ποιο βαθμό οι υψομετρικές διακυμάνσεις διαμορφώνουν αντίστοιχες ζώνες κατοίκησης και αφορούν επιμέρους τύπους οικιστικής συγκρότησης; Μπορεί να καταρτιστεί μια σχετική τυπολογία; Επίσης, ποια είναι η πυκνότητα του πληθυσμού (κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο), τόσο ως προς τη διοικητική της διάσταση, ανά επαρχία, όσο και ως προς τη χωρική, δηλαδή εντός μιας διοικητικής ενότητας που περιλαμβάνει πολλαπλές γεωγραφίες (πεδινές, ημιορεινές και ορεινές περιοχές) ή, επιπλέον, μεταξύ δύο διαφορετικών γεωγραφικών περιοχών που αντιστοιχούν σε παρόμοιο φυσικό ανάγλυφο;

Η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της κατοίκησης και του υψόμετρου την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στην ελληνική χερσόνησο, για την οποία ο γεωγραφικός υπερκαθορισμός επιφύλαξε ένα τοπίο όπου κυριαρχούν οι ορεινοί όγκοι,⁴⁷ δεν εξαντλείται στην κατάρτιση μιας τυπολογίας ποσοτικού χαρακτήρα, αλλά εγγράφεται στο πλαίσιο της κριτικής επανεξέτασης ερμηνευτικών σχημάτων που αφορούν παλαιότερα ιστοριογραφικά στερεότυπα, τα οποία δεν στερούνται

ιδεολογικών φορτίσεων. Πιο συγκεκριμένα, το ζήτημα της μετατόπισης των οικισμών σε ορεινότερα σημεία εγκατάστασης στο πλαίσιο της μαζικής εγκατάλειψης των εύφορων πεδινών περιοχών από τους ελληνοχριστιανικούς πληθυσμούς, τόσο ως αποτέλεσμα των πιέσεων που δέχτηκαν στο πλαίσιο της κατάκτησης, όσο και ως πράξη αντίστασης σε αυτή, συγκρότησε το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα βάσει του οποίου η παραδοσιακή ιστοριογραφία ερμήνευσε τις συνέπειες της οθωμανικής κατάκτησης της ελληνικής χερσονήσου, αποτελώντας έναν από τους πλέον βασικούς «τόπους» της ιστορίας του νέου ελληνισμού.⁴⁸

Η παραπάνω θέση δέχτηκε κριτική και εν πολλοίς αναιρέθηκε, καθώς η έρευνα πλέον αποδέχεται ότι τα πεδινά δεν εγκαταλείφθηκαν ολοκληρωτικά στο πλαίσιο της οθωμανικής κυριαρχίας, και υποστηρίζει ότι η εξέταση των όρων της κατοίκησης στην πεδιάδα ή στο βουνό και η μεταξύ τους αλληλεξάρτηση εγγράφονται σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο σύνθετων δημογραφικών φαινομένων, εντός των δοσμένων οικονομικών συνθηκών, αλλά και των περιορισμών που έθετε το φυσικό περιβάλλον.⁴⁹

Εξετάζοντας κριτικά την παραπάνω θέση, αρθρώνονται τα ακόλουθα επιμέρους ερωτήματα για την περίπτωση της Πελοποννήσου. Πώς συγκροτούνται και πώς αποτυπώνονται στον εξεταζόμενο χώρο τα σύνθετα δημογραφικά φαινόμενα και ποια είναι η σχέση τους με τις οικονομικές πραγματικότητες; Ποιες σχέσεις αναπτύσσονται μεταξύ των οικισμών της πεδιάδας και του βουνού; Υπάρχουν οικισμοί που κατοικούνται μόνο για ένα διάστημα κατά τη διάρκεια του χρόνου και τι συμβαίνει με τον πληθυσμό τους; Τι συμβαίνει με την περίπτωση των θέσεων που χαρακτηρίζονται «καλύβια»; Σε ποιο βαθμό είναι ανιχνεύσιμη η δημιουργία νέων οικισμών, η εξακίνωση ή η μετοίκηση σε γειτονικές τοποθεσίες; Αν δεχτούμε ότι οι οικισμοί δεν αποτελούν απλώς τόπους πληθυσμιακών συγκεντρώσεων, τα παραπάνω ερωτήματα συνδέονται οργανικά με τη λειτουργία τους ως παραγωγικών μονάδων, οι οποίες στην περίπτωση των οικισμών της υπαίθρου συγκροτούνται γύρω από την αγροτική παραγωγή, την ημινομαδική κτηνοτροφία και τη βιοτεχνία του ορεινού χωριού ή αντίστοιχα, στον νησιωτικό χώρο, με άξονα τη ναυτιλία του άγονου νησιού.⁵⁰

Η αναζήτηση της σχέσης μεταξύ της χωρικής κατανομής των οικισμών και της φυσικής γεωγραφίας σε μια περίοδο κατά την οποία οι φυσικοί καταναγκασμοί ήταν εξαιρετικά ισχυροί, δεδομένης της εξάρτησης του κόσμου της υπαίθρου από τη φύση και της αντίστοιχης έλλειψης ικανών τεχνικών μέσων για την παρέμβαση σε αυτή, δεν μπορεί να μη συνυπολογίζει, έστω ως σύντομη αναφορά, τους μη ανθρωπογενείς παράγοντες που επηρεάζουν την κατοίκηση. Οι διεργασίες που συντελέστηκαν στον φυσικό κόσμο, και συγκεκριμένα οι διακυμάνσεις του

κλίματος, έχουν μελετηθεί κυρίως στο πλαίσιο της ιστορίας της Μεσογείου ως μεταβλητές που επηρέασαν τη χωροθέτηση των οικισμών στα νεότερα χρόνια.⁵¹

Πιθανές κλιματολογικές αλλαγές, και συγκεκριμένα το ενδεχόμενο της επικράτησης μιας περιόδου κατά την οποία το κλίμα ήταν ψυχρότερο (μικρή παγετώδης περίοδος), σύμφωνα με τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο, εντοπίζονται ενδεχομένως και στην Πελοπόννησο ήδη από τον 17ο αιώνα, εάν ληφθούν υπόψη κάποιες ενδείξεις σε συνδυασμό με μαρτυρίες που συνηγορούν προς αυτή την κατεύθυνση, όπως είναι για παράδειγμα η αλλαγή θέσεων που παρατηρείται στα μοναστήρια της χερσονήσου τη συγκεκριμένη περίοδο.⁵² Αν μπορεί πράγματι να τεκμηριωθεί η ύπαρξη μιας παρατεταμένης ψυχρής περιόδου, η σχέση της με την κατοίκηση είναι κάτι παραπάνω από προφανές. Στην περίπτωση, μάλιστα, που αυτή η κλιματολογική μεταβολή συνεπαγόταν αυξημένη υδρολογική δραστηριότητα, τότε η μετατροπή μεγάλων περιοχών σε ελώδεις εκτάσεις, κυρίως στα πεδινά, θα είχε συνέπειες τόσο ως προς τις καλλιεργητικές πρακτικές, όσο και αναφορικά με την κατοίκηση.⁵³

Τέλος, δύο ακόμα σύνολα ερωτημάτων υπαγόρευαν τις βασικές κατευθύνσεις της έρευνας. Το πρώτο αφορά το κατά πόσο με την επεξεργασία των πηγών τεκμηριώνεται, με βάση τις αναφορές που εντοπίζονται, ότι οι καταστροφές των οικισμών στο πλαίσιο του πολέμου επηρέασαν τη συγκρότηση του οικιστικού δικτύου, ως προς τον πληθυσμό του και ως προς τη συνέχεια της κατοίκησης. Διαπιστώνεται η ύπαρξη οικισμών που καταστράφηκαν στην Επανάσταση και δεν κατοικήθηκαν εκ νέου; Τι συμβαίνει με τον πληθυσμό; Εντοπίζονται περιπτώσεις οικισμών που εγκαταλείφθηκαν προσωρινά και κατοικήθηκαν εκ νέου;⁵⁴

Το δεύτερο σύνολο ερωτημάτων διατυπώθηκε εκ των υστέρων, ως αποτέλεσμα της επεξεργασίας των πηγών και των διαθέσιμων δεδομένων. Πολύ σύντομα: αν δεχτούμε ότι οι πηγές μας αποτυπώνουν την καταγραφή μιας στιγμής, αυτής του τέλους της Επανάστασης, πώς μετασχηματίζεται το οικιστικό δίκτυο στη μακρά διάρκεια, η οποία αποτελεί απαραίτητο πρίσμα προκειμένου να κατανοηθούν τα δημογραφικά φαινόμενα;⁵⁵ Εκκινώντας από την ανασύσταση του δικτύου των οικισμών της Πελοποννήσου στην Επανάσταση, μπορούμε να προβούμε άραγε σε συστηματική σύγκριση των διαθέσιμων δεδομένων, τόσο σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, με βάση τη διαθέσιμη βενετική απογραφή του 1700, όσο και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, με αφετηρία την κρατική απογραφή πληθυσμού του 1879 (στην οποία καταγράφονται για πρώτη φορά πληροφορίες σε επίπεδο οικισμού), και να φτάσουμε μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα ή ακόμα και στην κρατική απογραφή του 1940, στην οποία αποτυπώνεται μια καλά κατοικημένη ύπαιθρος, δηλαδή μέχρι τις παραμονές των ριζικών μετασχηματισμών που επέφεραν οι συνέπειες του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου στον οικιστικό και τον δημογραφικό χάρτη της χώρας συνολικά;⁵⁶

Οι πηγές της έρευνας

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούν οι βασικές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα. Θα παρουσιαστούν σύντομα το περιεχόμενό τους και οι μεταξύ τους συσχετίσεις, χωρίς να εκτεθεί διεξοδικά ο τρόπος με τον οποίο συγκροτήθηκαν, παράμετρος που θα αναλυθεί συστηματικά στο μέλλον με ειδικότερη μελέτη.

Αρχικά, αξιοποιήθηκαν οι μαρτυρίες των σημαντικότερων περιηγητών του πελοποννησιακού χώρου προεπαναστατικά, του βρετανού Ουίλιαμ Μάρτιν Ληκ και του γάλλου Φρανσουά Πουκεβίλ.⁵⁷ Οι πηγές αυτές περιλαμβάνουν πλήθος τοπωνυμικού υλικού, πληροφορίες για πτυχές της διοικητικής διαίρεσης του χώρου και καταγραφές πληθυσμιακών μεγεθών, συνήθως οικογενειών, και εθνοπολιτισμικών ομάδων. Το τεκμηριωτικό υλικό τους, παρά την ελλιπή συστηματικότητα στην καταγραφή των πληροφοριών, συγκροτεί μια σημαντική και αφετηριακή πηγή για τη μελέτη της δημογραφίας της προεπαναστατικής Πελοποννήσου.

Η ανάγκη εξεύρεσης ενός σχετικά συνολικού υλικού, με ομοιογενή διαδικασία παραγωγής, για τον πληθυσμό της Πελοποννήσου κατά την Επανάσταση, οδηγεί αναπόφευκτα στα τέλη του Αγώνα, ειδικότερα στην περίοδο του Καποδίστρια, καθώς στο πλαίσιο των πολιτικών που ακολουθήθηκαν από τις πρωτοβουλίες του Κυβερνήτη δημιουργήθηκε η ανάγκη να συγκεντρωθούν πληροφορίες για τον πληθυσμό του υπό συγκρότηση ανεξάρτητου κράτους.

Πρόκειται για καταγραφές απογραφικού τύπου, οι οποίες συνήθως αφορούν συγκεκριμένες περιοχές ή ομάδες οικισμών, ενώ σημαντικό μέρος τους αξιοποιήθηκε από την έρευνα και δημοσιεύτηκε. Παρ' όλα αυτά, δεν καταφέρνουν να ενσωματώσουν μια συνολικότερη θεώρηση των ερωτημάτων που άπτονται της σχέσης της κατοίκησης με τον γεωγραφικό χώρο ή να αποτυπώσουν τα δεδομένα σε χαρτογραφικό υπόβαθρο, γεγονός που δεν μειώνει σε καμία περίπτωση την αξία των δημοσιεύσεων, ως μεταγεγραμμένων τεκμηρίων που αφορούν πτυχές της πληθυσμιακής και της οικιστικής συγκρότησης της Πελοποννήσου την παραπάνω περίοδο.⁵⁸

Στην παρούσα έρευνα αξιοποιήθηκε το δημοσιευμένο υλικό που συγκεντρώθηκε στο πλαίσιο της συλλογής στατιστικών πληροφοριών για τον πληθυσμό και τη γεωργία της απελευθερωμένης επικράτειας και δημοσιεύεται με τον τίτλο «Στατιστικά παρατηρήσεις 1828, 1829 και 1830» στο *Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια*.⁵⁹ Πρόκειται για το υλικό που συγκέντρωσε η Πολιτειαγραφική Επιτροπή, η οποία συστάθηκε στις 12/24 Αυγούστου του 1830, και συμπληρώθηκε από επιπλέον στοιχεία στατιστικού χαρακτήρα, τα οποία συνέλεξαν τοπικές αρχές και επιτροπές.⁶⁰ Ας επισημανθεί ότι ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο των καταγραφών σχετίζονται κατά βάση με πτυχές της καποδιστριακής οικονομικής πολιτικής,⁶¹

και αφορούν κυρίως το είδος και το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης, στο πλαίσιο της προοπτικής να διανεμηθεί ως εθνική γη,⁶² με αποτέλεσμα οι πληροφορίες για τον πληθυσμό να έρχονται ως παρακολούθημα, χωρίς να αναιρείται η σημασία του διαθέσιμου υλικού, το οποίο διεκδικεί αξιώσεις σχετικής καθολικότητας ως προς την καταγραφή των πληροφοριών για τον πληθυσμό και τους οικισμούς της Πελοποννήσου στα τέλη της Επανάστασης.

Στη συνέχεια, αξιοποιήθηκε η απογραφή πληθυσμού που περιλαμβάνεται στις τεκμηριώσεις της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής της Πελοποννήσου και δημοσιεύεται στις εκδόσεις του Τμήματος των Φυσικών Επιστημών.⁶³ Το δημοσιευμένο υλικό της Γαλλικής Αποστολής βασίστηκε σε στοιχεία του Γραφείου Στατιστικής του Υπουργείου Εσωτερικών τα οποία χορηγήθηκαν στον γάλλο στρατηγό Σενντέρ με επιστολή του Καποδίστρια στις 6/18 Ιουλίου του 1831· παρά την αμηχανία που φαίνεται να προκαλεί ορισμένες φορές στην έρευνα η εξακρίβωση της συνάφειας μεταξύ των δύο απογραφών,⁶⁴ η άμεση συσχέτιση της γαλλικής απογραφής με τα στοιχεία της Πολιτειογραφικής Επιτροπής τεκμηριώνεται από τη συστηματική αντιπαραβολή των αριθμητικών στοιχείων για τον πληθυσμό και τους οικισμούς που περιλαμβάνονται σε αμφότερες τις πηγές. Στο πλαίσιο της έρευνας πραγματοποιήθηκε ποσοστιαία ανάλυση του βαθμού σύγκλισης και απόκλισης των πληθυσμιακών δεδομένων που δημοσιεύονται ανά διοικητική επαρχία στις δύο πηγές και πρόκειται να δημοσιευτεί σε ειδικότερη μελέτη. Σημειώνεται ότι ο σημαντικός βαθμός σύγκλισης των πληθυσμιακών δεδομένων που αναφέρονται στα συγκεκριμένα τεκμήρια επιτρέπει καταχρηστικά και σχηματικά να θεωρηθούν ως μία καταγραφή. Τέλος, στο πλαίσιο της αναζήτησης τεκμηρίων για το σύνολο των οικισμών του Μοριά αξιοποιήθηκε ένας έντυπος αχρονολόγητος κατάλογος οικισμών της Πελοποννήσου, ο οποίος δεν περιλαμβάνει πληροφορίες για τον πληθυσμό και απόκειται στο Αρχείο του Ρήγα Παλαμίδα.⁶⁵

Ποσοτικά στοιχεία των πηγών, μεθοδολογία και παραδείγματα επεξεργασίας των δεδομένων

Ο εντοπισμός και η επεξεργασία ενός σχετικά ομοιογενούς και συνολικού πληθυσμιακού δείγματος δεν διασφαλίζει απαραίτητα τον αυξημένο βαθμό αξιοπιστίας των πληροφοριών που περιλαμβάνονται σε αυτό. Οι παρατηρήσεις που συνοδεύουν τον «Γενικό Πίνακα της Πελοποννήσου», ο οποίος συντάχθηκε στο πλαίσιο των εργασιών της Πολιτειογραφικής Επιτροπής και δημοσιεύεται στο *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, αναδεικνύουν ότι τα μέλη της είχαν επίγνωση τόσο της αποσπασμα-

τικότητα στον τρόπο συλλογής των δεδομένων, όσο του βαθμού αξιοπιστίας των στοιχείων που καταγράφονται, γεγονός που συμπυκνώνεται στη χαρακτηριστική φράση «[ό]λαι αι περί της Πελοποννήσου πληροφορίαί είναι ατελέσταται».⁶⁶

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να γίνουν δύο επισημάνσεις σχετικά με τα διαθέσιμα πληθυσμιακά και οικιστικά δεδομένα των πηγών. Η πρώτη αφορά την ακρίβεια των καταγραφόμενων πληροφοριών. Είναι γεγονός ότι η έρευνα δεν προτίθεται να απαντήσει με αυστηρά αριθμητικούς όρους στα παραπάνω ερωτήματα που θα αξίωναν αντίστοιχες απαντήσεις, όπως πόσοι είναι οι οικισμοί και πόσος είναι ο πληθυσμός της Πελοποννήσου πριν και μετά την Επανάσταση. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, τα αριθμητικά στοιχεία ενδιαφέρουν πιο πολύ ως προς τις τάξεις μεγέθους τις οποίες αποτυπώνουν και η έμφαση δίνεται κυρίως στις κατευθύνσεις των φαινομένων που υποδεικνύουν οι διαθέσιμοι αριθμοί.⁶⁷ Η δεύτερη επισημάνση σχετίζεται με την αξιοπιστία των διαθέσιμων δεδομένων αυτή καθαυτή και με τη διαπίστωση που προέκυψε κατά την επεξεργασία των πηγών ότι τα διαθέσιμα τεκμήρια, παρά τον προβληματικό τρόπο συγκρότησής τους, δεν υστερούν σε αξιοπιστία τόσο συγκριτικά με άλλες πηγές της ίδιας περιόδου που καταγράφουν πληροφορίες για τον πληθυσμό, όσο και με μεταγενέστερες εκτιμήσεις ή απογραφές πληθυσμού.⁶⁸

Επί παραδείγματι, ο τρόπος υπολογισμού του συνολικού πληθυσμού της Πελοποννήσου στα τέλη της Επανάστασης, όπως αποτυπώνεται στις δύο πηγές, αναδεικνύει χαρακτηριστικά τη σχετικότητα των ποσοτικών στοιχείων που καταγράφονται και τη σημασία των αριθμών ως τάξεων μεγέθους. Στην απογραφή της Πολιτειογραφικής Επιτροπής στην Πελοπόννησο καταγράφονται συνολικά 308.805 ψυχές, ενώ σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Γαλλικής Αποστολής ο αντίστοιχος αριθμός ανέρχεται σε 336.366. Συνεπώς, υπάρχει μια απόκλιση της τάξης του 9%, που αντιστοιχεί στον όχι ευκαταφρόνητο αριθμό των 27.561 ανθρώπων. Στο ίδιο πλαίσιο, σε ένα σημείο των παρατηρήσεων και των εκτιμήσεων που συνοδεύουν τις τεκμηριώσεις της Γαλλικής Αποστολής αναφέρεται ότι «θα χρειάζονταν λίγα χρόνια, με καλή κυβέρνηση, ώστε η περιοχή να αποκτήσει εκ νέου τις 450.000 ψυχές που υποτίθεται ότι είχε στις αρχές του [19ου] αιώνα».⁶⁹

Οι αριθμητικές αποκλίσεις μεταξύ των δύο πηγών αναφορικά με τον συνολικό πληθυσμό της Πελοποννήσου σχετίζονται άμεσα με τα χαρακτηριστικά της συγκρότησής τους, ειδικότερα με τον τρόπο υπολογισμού του. Δεδομένου ότι οι καταγραφές στις περισσότερες περιπτώσεις αφορούν αριθμούς οικογενειών ανά επαρχία, ο υπολογισμός του συνολικού πληθυσμού προκύπτει από τον πολλαπλασιασμό με έναν μέσο όρο ατόμων ανά οικογένεια, ο οποίος ανάλογα με τους καταγραφείς μπορεί να κυμαίνεται κατά περίπτωση από το 4,3 μέχρι το 5,34.⁷⁰

Γίνεται αντιληπτό ότι στο πλαίσιο της μελέτης έχει σημασία να καταδειχτεί κάτι που φαίνεται να τεκμηριώνεται επίσης με τη συνδυαστική μελέτη άλλων πηγών, το γεγονός ότι οι παραπάνω αριθμοί αποτυπώνουν το αριθμητικό ελάχιστο του πελοποννησιακού πληθυσμού στα τέλη της Επανάστασης, ενώ οποιαδήποτε απόπειρα υπολογισμού του, με διαφορετικούς τρόπους κατά πάσα πιθανότητα, οφείλει να έχει ως αφετηρία τα παραπάνω διαθέσιμα συνολικά στοιχεία και να τον υπολογίζει αριθμητικά οπωσδήποτε σε υψηλότερο μέγεθος.

Η επεξεργασία των διαθέσιμων στοιχείων κατέδειξε ότι αντίστοιχες παραδοχές οφείλουν να γίνουν αναφορικά με τον τρόπο υπολογισμού του συνόλου των οικισμών της Πελοποννήσου. Ας δούμε τα διαθέσιμα συνολικά στοιχεία των πηγών που αφορούν οικισμούς, καθώς και τον βαθμό ταύτισής τους.

Πηγή τεκμηρίωσης	Αριθμός οικισμών
William Martin Leake, <i>Travels in the Morea, with a Map and Plans</i> , τ. 1-3, <i>Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Morea</i> ⁷¹	408
François Pouqueville, <i>Voyage de la Grèce</i> , τ. 4, 5, 6 ⁷²	710
«Στατιστικά παρατηρήσεις 1828, 1829 και 1830», <i>Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια</i> , τ. 8 ⁷³	1.668
«Κατάλογος των επί του 1829 επαρχιών του Κράτους με σημειώσιν των εις εκάστην αυτών ανηγόντων χωρίων», Αρχείο Βλαχογιάννη, Αρχειακή Σειρά Γ', Ρήγα Παλαμήδη 1/5, ΓΑΚ	1.435
<i>Expédition Scientifique de Morée, section des sciences physiques</i> , τ. 2, 1ο μέρος, <i>Géographie</i>	1.968

Από το σύνολο των παραπάνω αριθμητικών δεδομένων πραγματοποιήθηκε μια αδρομερής διάκριση των θέσεων ως προς τον τύπο τους. Αν για την περίπτωση των μοναστηριών η κατηγοριοποίηση φαντάζει εύλογη, διευκρινίζεται ότι ο αριθμός των κάστρων που σημειώνεται παρακάτω αφορά τις θέσεις που απογράφονται ως τέτοιες στις πηγές μας και σε καμία περίπτωση δεν αφορά το σύνολο των κάστρων της Πελοποννήσου την περίοδο αυτή. Στο ίδιο πλαίσιο, σημειώνεται ότι υπάρχουν θέσεις που αντιστοιχούσαν τόσο σε ένα οικισμένο σύνολο, όσο και σε ένα κάστρο, με πλέον χαρακτηριστική την περίπτωση της Καρύταινας. Επίσης, συμβατική είναι η κατηγοριοποίηση των θέσεων ως οικισμών, καθώς έγινε νωρίτερα λόγος για τα ζητήματα που αφορούν τον ορισμό του οικισμού και την πιθανότητα οι εγγραφές να μην αντιστοιχούν πάντα σε οικισμένη θέση κ.ο.κ. Έχοντας

κατά νου τις παραπάνω παρατηρήσεις, οι θέσεις ως προς τον τύπο τους κατανέμονται ως εξής:

Τύπος θέσης	Σύνολο
Οικισμός	1.879
Μοναστήρι	143
Κάστρο	7

Επιπλέον, αναφορικά με την ταύτιση ή μη του συνόλου των οικισμών που εντοπίζεται η κατανομή έχει ως εξής:⁷⁴

Επίπεδο ταύτισης οικισμού	Πλήθος
Ταυτισμένοι (χωρικά εντοπισμένοι)	1.731
Μερικώς ταυτισμένοι	172
Αταύτιστοι	126
Σύνολο οικισμών	2.029
Περιπτώσεις οικισμών με ενδείξεις εγκατάλειψης ⁷⁵	246

Η αντιπαραβολή των συνολικών αριθμητικών δεδομένων ανά πηγή αποδίδει τον αριθμό των 2.029 οικισμών, πλήθος που πρέπει να θεωρηθεί και σε αυτή την περίπτωση το προς τα κάτω ελάχιστο, καθώς γνωρίζουμε περιπτώσεις οικισμών που η ύπαρξή τους τεκμηριώνεται από άλλες πηγές για την περίοδο της Επανάστασης, αλλά για κάποιους λόγους δεν περιλαμβάνονται στις απογραφές μας.⁷⁶ Για να γίνει εκ νέου αντιληπτή η σημασία της προσέγγισης των ποσοτικών στοιχείων ως τάξεων μεγέθους, ας αναφερθεί ότι για την περίοδο που μας αφορά στην Πελοπόννησο εντοπίζονται περίπου 2.000 οικισμένες θέσεις, με τον αντίστοιχο αριθμό στις σημερινές επίσημες κρατικές απογραφές της Στατιστικής Υπηρεσίας να ανέρχεται σε 2.743.⁷⁷

Αξίζει να σημειωθεί ότι η απόκλιση μεταξύ των παραπάνω αριθμών δεν προκύπτει ως αποτέλεσμα αφαίρεσης, με τη διαφορά να αντιστοιχεί στο σύνολο των νέων οικισμών που δημιουργήθηκαν στην Πελοπόννησο μετά την Επανάσταση. Η συστηματική επεξεργασία των στοιχείων καταδεικνύει ότι υπάρχουν περιπτώσεις οικισμών που δεν υπάρχουν στις πηγές, αλλά εντοπίζονται ήδη από τότε και εξακολουθούν να υφίστανται μέχρι σήμερα, οικισμοί που καταργούνται διοικητικά, αλλά εξακολουθούν να υφίστανται ως θέσεις με πληθυσμό, οικισμοί που

εντοπίζονται χωρικά στα χρόνια της Επανάστασης, αλλά διοικητικά αποκτούν υπόσταση αρκετά αργότερα, οικισμοί που γειτνιάζουν χωρικά και ο ένας ενσωματώνεται διοικητικά στον άλλον, με αποτέλεσμα να νοούνται ως μία θέση, οικισμοί που εγκαταλείπονται και εξαφανίζονται από τον χάρτη και οικισμοί που είναι τεκμηριωμένα εγκαταλελειμμένοι, χωρίς να έχουν καταργηθεί διοικητικά, καθώς και άλλες επιμέρους περιπτώσεις μελέτης που αποτυπώνουν το σύνθετο του ζητήματος και απαιτούν συστηματική διερεύνηση των παραμέτρων ταύτισης για κάθε επιμέρους θέση.

Στην κατεύθυνση της ανασύστασης του οικιστικού χάρτη της Πελοποννήσου κατά την Επανάσταση βάσει των ερωτημάτων που τέθηκαν και των αντίστοιχων αρχειακών διαθέσιμότητων, βασική προτεραιότητα της έρευνας ήταν η χαρτογραφική αποτύπωση του συνόλου των θέσεων που εντοπίστηκαν στις πηγές. Σε αυτό το πλαίσιο, έγινε προσπάθεια να αντιστοιχηθεί κάθε τοπωνύμιο που εντοπίστηκε στις πηγές μας με την ακριβή γεωγραφική του θέση στον χάρτη.⁷⁸ Στην έρευνά μας, *ταυτισμένος* οικισμός θεωρήθηκε ο χωρικά εντοπισμένος οικισμός, ακόμα και αν έχει εγκαταλειφθεί, ενώ ως *μερικώς ταυτισμένοι* ορίστηκαν οι οικισμοί για τους οποίους εντοπίστηκαν στοιχεία, χωρίς εντούτοις να εξακριβωθεί η χωρική τους θέση· τέλος, επισημάνθηκαν επίσης οι *αταύτιστοι* οικισμοί.

Οι δυνατότητες των συστημάτων ψηφιακής χαρτογραφίας, σε αυτό το πλαίσιο, αποδείχτηκαν κομβικής σημασίας, τόσο ως προς την οργάνωση και τη συσχέτιση των στοιχείων που εντοπίστηκαν στις πηγές, όσο και ως προς την επεξεργασία τους. Οι εφαρμογές της ψηφιακής χαρτογράφησης αποτελούν το βασικότερο προϊόν των δυνατοτήτων που παρέχουν οι τεχνολογίες των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (GIS). Πρόκειται για ισχυρά λογισμικά, στην πραγματικότητα για ολόκληρες βάσεις δεδομένων, που έχουν τη δυνατότητα να αποθηκεύουν, να διασυνδέουν και να επεξεργάζονται μεγάλο όγκο πληροφοριών, οπτικοποιώντας κυρίως σε χαρτογραφικό περιβάλλον δεδομένα και σχέσεις που δύσκολα εντοπίζονται και συσχετίζονται σε κείμενα, ειδικότερα σε ιστορικές πηγές. Με άλλα λόγια, τα Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών καταφέρνουν να ανασυστήσουν τον φυσικό χώρο στις ανθρωπιστικές επιστήμες, στον βαθμό που αυτός εντάσσεται στον ερευνητικό τους ορίζοντα.⁷⁹

Ορίζοντας τον οικισμό ως μονάδα αναφοράς, οι πληροφορίες οργανώθηκαν κατ' αρχάς ως προς τα στοιχεία ταυτότητας του οικισμού: τη σύγχρονη ονομασία, το παλιό τοπωνύμιο και τη χρονολογία της μετονομασίας του, όπου υπάρχουν, τη διοικητική του υπαγωγή, το υψόμετρο και τις συντεταγμένες, όπως παρέχονται από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία σε πηγές με ανοιχτή πρόσβαση. Στη συνέχεια, για κάθε οικισμό διασυνδέθηκαν με ενιαίο τρόπο οι πληροφορίες που εντοπίζονται ανά πηγή και αφορούν την παραλλαγή του τοπωνυμίου, τη διοικητική

υπαγωγή του οικισμού, τον αριθμό των οικογενειών και τον συνολικό πληθυσμό του, τον αριθμό των σπιτιών, τον αριθμό των ανδρών, των γυναικών και των παιδιών, όπου υπάρχουν, καθώς και τις αναφορές σε καταστροφές στο πλαίσιο του πολέμου. Όπως ειπώθηκε, η συστηματική επεξεργασία των δεδομένων διεύρυνε τα ερωτήματα, μεταβάλλοντας τη μεθοδολογία και τα αντίστοιχα πεδία καταγραφής δεδομένων, τις λεγόμενες «οντότητες».

Ας δούμε πολύ σύντομα τρία παραδείγματα επεξεργασίας δεδομένων μέσω των οποίων μπορούμε να προβούμε σε τεκμηριώσεις και να ιχνηλατήσουμε ερμηνευτικές προσεγγίσεις που αφορούν πτυχές των εξεταζόμενων ερωτημάτων.

Χαρτογραφώντας τα διοικητικά όρια των επαρχιών της Πελοποννήσου κατά την Επανάσταση

Η χωρική ταύτιση των οικισμών ανά επαρχία και η αποτύπωσή τους ως σημείων σε ψηφιακό χαρτογραφικό περιβάλλον επέτρεψε τη δημιουργία των αντίστοιχων πολυγώνων μέσω των οποίων έγινε δυνατό να αποτυπωθούν στον χώρο τα όρια των διοικητικών επαρχιών της Πελοποννήσου. Η δημιουργία των πολυγώνων βασίστηκε στη χρήση της μαθηματικής-γεωμετρικής μεθόδου που ονομάζεται «διάγραμμα ή πολύγωνο Νογοποι».⁸⁰ Επισημαίνεται ότι η αποτύπωση των ορίων ιστορικών περιοχών, στην περίπτωση μας των διοικητικών επαρχιών, δεν αντιστοιχεί πλήρως στην έννοια του κλειστού πολυγώνου, το οποίο περικλείει τον απόλυτα μετρικά ορισμένο χώρο, ενώ η αναπαράστασή του παρουσιάζει εκτεταμένες δυσκολίες και ανάλογη περιπλοκότητα.⁸¹

Παρά ταύτα, στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας το πλεονέκτημα της χαρτογραφικής απεικόνισης των ορίων έγκειται στο γεγονός ότι η αποτύπωσή τους δεν βασίζεται αποκλειστικά σε γραπτές ιστορικές πηγές, οι οποίες παρουσιάζουν συχνά ελλείψεις ως προς αυτή την πληροφορία, αλλά προέκυψε μέσω της χωρικής ταύτισης των επιμέρους οικισμών στον χάρτη. Επίσης, αποτελεί γεγονός ότι η παραπάνω διαδικασία χαρτογραφικής αποτύπωσης δεν μπορεί να λάβει υπόψη όλες τις πιθανές ιδιαιτερότητες του επιμέρους καθορισμού των συνόρων, τόσο μεταξύ των γειτονικών οικισμών,⁸² όσο και σε σχέση με την οριοθέτηση βάσει σταθερών σημείων του φυσικού ανάγλυφου.

Λαμβάνοντας υπόψη όλες τις τεχνικές προϋποθέσεις και τις ερμηνευτικές συμβάσεις που εμπεριέχονται στον τρόπο δημιουργίας των παραπάνω πολυγώνων, είναι γεγονός ότι η επεξεργασία των οικιστικών δεδομένων στο πλαίσιο της έρευνας συντέλεσε στο να αποκτήσουμε για πρώτη φορά μια συστηματική, συνολική

και σχετικά αξιόπιστη χαρτογραφική αποτύπωση των διοικητικών διαμερισμάτων του πελοποννησιακού χώρου κατά την Επανάσταση.

Τα πλεονεκτήματα της οπτικοποίησης των οικιστικών, πληθυσμιακών και διοικητικών δεδομένων στον χάρτη είναι εμφανή στην περίπτωση της επαρχίας Αρκαδίας (της σημερινής Κυπαρισσίας) στη δυτική Μεσσηνία. Προεπαναστατικά, ο περιηγητής Πουκεβίλ καταγράφει τους οικισμούς που απαρτίζουν τα τέσσερα τμήματα της επαρχίας: από βορρά προς νότο, Ζούρτσα, Σουλιμά, Κοντοβούνια και Αρκαδιά.⁸³ Οι οικισμοί που καταγράφει αντιστοιχούν στα αντίστοιχα πολύγωνα, ο τρόπος οπτικοποίησης των οποίων αποτυπώνει τη μη συστηματική καταγραφή του περιηγητή και τα λάθη του, καθώς υπάρχουν οικισμοί που ενώ απογράφονται ήδη στη βενετική απογραφή του 1700, άρα προϋπάρχουν, δεν εντάσσονται στα αντίστοιχα τμήματα,⁸⁴ αλλά και οικισμοί οι οποίοι στην πηγή υπάγονται σε ένα τμήμα στο χάρτη, ενώ αντιστοιχούν χωρικά αλλού. Η συστηματικότερη καταγραφή οικισμών της Γαλλικής Αποστολής στα τέλη της Επανάστασης θα επιτρέψει την αποτύπωση των τμημάτων, αλλά και του συνόλου της επαρχίας.⁸⁵ (Χάρτης 1 και Χάρτης 2)

Μέγεθος και χωρική κατανομή των εθνοπολιτισμικών ομάδων

Το μέγεθος και η κατανομή των εθνοπολιτισμικών ομάδων στον χώρο απασχόλησε εξίσου συστηματικά την έρευνα, όπως προαναφέρθηκε, παρά το γεγονός ότι οι σχετικές πληροφορίες δεν φτάνουν σε επίπεδο οικισμού και η αξιοπιστία των καταγραφών είναι σχετική. Για τις ανάγκες του παρόντος κειμένου αποτυπώθηκαν χαρτογραφικά τα δεδομένα δύο δημοσιευμένων πηγών. Η πρώτη χρονολογείται στις 11 Ιανουαρίου του 1811, συντάχθηκε πιθανώς από τον Τζανέτο Κουτήφαρη με καταγωγή από τη Μάνη, και αφορά τις οικογένειες χριστιανών και μουσουλμάνων ανά επαρχία.⁸⁶ Το σύνολο των χριστιανικών οικογενειών, πλην της Μάνης, που ανέρχεται σε 57.550, υπολείπεται αν πολλαπλασιαστεί με τους παραδεκτούς μέσους όρους των ατόμων ανά οικογένεια που έχουμε από άλλες πηγές για το σύνολο της Πελοποννήσου, ενώ ο αντίστοιχος αριθμός των 8.440 μουσουλμανικών οικογενειών φαίνεται να προσεγγίζει περισσότερο την πραγματικότητα των πηγών, που υπολογίζουν τους μουσουλμάνους περίπου σε 40.000.⁸⁷

Η χαρτογράφηση των δεδομένων αποτυπώνει την εικόνα που παρέχεται σε μεγάλο βαθμό και από τις άλλες πηγές: την απουσία μουσουλμανικού πληθυσμού στη Μάνη και την Κυνουρία (Άγιος Πέτρος και Πραστός), τη συντριπτική πλειονότητα χριστιανικού πληθυσμού στην Καλαμάτα, την Ανδρούσα, το Άργος, τα Καλάβρυτα και την Καρύταινα, την ισόποση κατανομή τους στη Μονεμβασία, την παρουσία μουσουλμάνων σε επαρχίες με σημαντικά κάστρα, στα οποία

ήταν κάτοικοι (Μεθώνη, Κορώνη, Νεόκαστρο, Ναύπλιο), και την ύπαρξη σημαντικού αριθμού μουσουλμάνων στις επαρχίες του Μυστρά, του Φαναρίου και της Γαστούνης. (Χάρτης 3)

Η επόμενη πηγή είναι το στατιστικό σημείωμα που συνέταξε ο Νικόλαος Πονηρόπουλος προς τον Καποδίστρια το 1828, στο πλαίσιο των απαντήσεων της Πρεσβευτικής Διάσκεψης στον Πόρο. Αφορά τον προσδιορισμό του αριθμού των μουσουλμάνων της Πελοποννήσου πριν από την Επανάσταση.⁸⁸ (Χάρτης 4)

Η καταγραφή του Πονηρόπουλου αναφέρει ξανά τον πληθυσμό ανά επαρχία και ανεβάζει τον αριθμό των μουσουλμάνων στις 60.000. Με μια πρώτη ματιά, η καταγραφή 20.000 μουσουλμάνων στην επαρχία Τριπολιτσάς κρίνεται υπερβολική και δεν προκύπτει ότι αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, αν συγκριθεί με άλλες πηγές.⁸⁹ Η κατανομή ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την πηγή που παρουσιάστηκε νωρίτερα, με τη διαφορά ότι οι σημαντικότεροι μουσουλμανικοί θύλακες του Μοριά καταγράφονται ξεχωριστά, αν και δεν αποτελούσαν διακριτές επαρχίες: η περιοχή του Λάλα στην Ηλεία και τα Μπαρδουνοχώρια, μια ομάδα οικισμών στον νότιο Ταΰγετο που εποίκίστηκαν από αλβανικό μουσουλμανικό πληθυσμό από τον 18ο αιώνα.⁹⁰

Τα πληθυσμιακά μεγέθη και η αποτύπωσή τους στον χώρο

Η μελέτη της κατανομής των οικισμών στον χώρο στις πολλαπλές της εκφάνσεις αποτέλεσε το σημαντικότερο ερώτημα της έρευνας. Έτσι, από το ερώτημα *πού* είναι ο οικισμός που αναφέρεται στις πηγές, περνάμε στο *πόσοι* κατοικούν σε αυτόν και *ποια* είναι η σχέση του με τον άμεσο γεωγραφικό του χώρο, προσπαθώντας να αποτυπώσουμε τις σχετικές συνάψεις και το δίκτυο των σχέσεων και των ενότητων, τόσο σε τοπικό, όσο και ευρύτερα σε περιφερειακό επίπεδο. Με άλλα λόγια, τίθενται επί παραδείγματι ερωτήματα όπως το αν οι πεδινοί οικισμοί της Αχαΐας και της κοιλάδας του Ευρώτα μοιράζονται ή όχι κοινά χαρακτηριστικά. Ας δούμε ένα παράδειγμα χαρτογραφικής αποτύπωσης των πληθυσμιακών μεγεθών.

Ο πληθυσμιακός χάρτης της επαρχίας Κορίνθου βάσει της απογραφής της Γαλλικής Αποστολής προσφέρει ένα καλό παράδειγμα μελέτης των ζητημάτων που απασχόλησαν την έρευνα.⁹¹ Η χαρτογράφηση των πληθυσμιακών δεδομένων για έναν χώρο που περιλαμβάνει τόσο παράκτιες, πεδινές, όσο και ορεινές περιοχές, αποτυπώνει τη σχέση της κατοίκησης με τη γεωγραφία. (Χάρτης 5)

Κατ' αρχάς παρατηρείται η πλειονότητα των οικισμών μέχρι τις 200 ψυχές, σχεδόν σε όλη την έκταση της επαρχίας. Πύκνωση εμφανίζεται κυρίως στην παράλια περιοχή δυτικά της Κορίνθου, γεγονός που αποτυπώνει ότι οι οικισμοί δεν

έλειπαν από τις πεδινές περιοχές, όπως καταγράφεται συχνά στους περιηγητές, οι οποίες εντούτοις δεν αποτελούσαν προνομιακό σημείο αυξημένων πληθυσμιακών συγκεντρώσεων.

Ιδιαίτερη πληθυσμιακή πύκνωση αποτυπώνεται στην ορεινή ζώνη της επαρχίας, στην περιοχή που ορίζει ο ορεινός όγκος της Ζήρειας, όπου τοποθετείται και ο μεγαλύτερος οικισμός της, τα Τρίκαλα, με 2.000 κατοίκους σε υψόμετρο 1.000 μέτρων,⁹² ενώ στη γειτονική περιοχή του Φενεού, και ειδικότερα στο ομώνυμο οροπέδιο που αποτελούσε μια από τις πολυάριθμες ελώδεις περιοχές της Πελοποννήσου, τεκμηριώνεται η πλήρης απουσία κατοίκησης.

Προς τα ανατολικά, οι οικισμοί κυρίως με περισσότερους από 300 κατοίκους, χωρίς να συγκροτούν συστάδες, εκτείνονται μέχρι τη χερσόνησο των Μεθάνων. Τέλος, εντύπωση προκαλεί η απουσία οικισμών περιμετρικά του οικισμού Χαλκείο.

Η εξέταση των πηγών και η αντιπαραβολή με τον σύγχρονο χάρτη βοηθούν στην ερμηνεία του φαινομένου. Ο γειτονικός οικισμός Στιμάγκα καταγράφεται μεν στις πηγές, χωρίς όμως να φέρει πληθυσμιακή ένδειξη, άρα δεν συμπεριελήφθη στον παρόντα χάρτη. Αναφορικά με τους υπόλοιπους κοντινούς οικισμούς που εντοπίζονται σήμερα στον σύγχρονο χάρτη, προκύπτει να σχετίζονται πιθανότατα με τη διαμόρφωση του νεότερου οικιστικού δικτύου μετά την Επανάσταση, καθώς δεν περιλαμβάνονται στις απογραφικές πηγές, δεν αποτυπώνονται στον χάρτη της Γαλλικής Αποστολής και εμφανίζονται στις κρατικές απογραφές μετά το 1879.⁹³

Μελέτη Περίπτωσης: η Τρίπολη και οι οικισμοί της την περίοδο της Επανάστασης

Αντιπαραβάλλοντας τους χάρτες: συνοπτικές παρατηρήσεις για τους οικισμούς του νομού Αρκαδίας

Στην επικράτεια του σημερινού νομού Αρκαδίας αντιστοιχούσαν διοικητικά οι επαρχίες τού κυρίως αρκαδικού χώρου, της Τρίπολης, της Καρύταινας, του Αγίου Πέτρου, του Πραστού, του μεγαλύτερου τμήματος του Λεονταρίου, αλλά και οι οικισμοί από τις επαρχίες του Μυστρά, των Καλαβρύτων, της Γαστούνης, του Φαναρίου, της Μικρομάνης και των Εμλακίκων.⁹⁴ Αναφορικά με τους οικισμούς που αντιστοιχούν στις παραπάνω θέσεις, από τις πηγές προκύπτει ότι στην Αρκαδία εντοπίζονται 355 θέσεις που αντιστοιχούν σε 332 οικισμούς και 23 μοναστήρια. (Χάρτης 6)

Από τις θέσεις αυτές, οι 271 έχουν ταυτιστεί χωρικά, οι 40 έχουν ταυτιστεί μερικώς και οι 21 παραμένουν αταύτιστες. Η αντιπαραβολή των οικισμών που ταυτίζονται κατά την περίοδο της Επανάστασης σε σχέση με το σύγχρονο οικιστικό δίκτυο –η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία καταγράφει 425 οικισμούς για την Αρκαδία– αναδεικνύει σημαντικά στοιχεία ως προς τη συνέχεια ή μη της κατοίκησης. (Χάρτης 7)

Το οικιστικό δίκτυο ως προς τις θέσεις φαίνεται να έχει διαμορφωθεί ήδη από την επαναστατική περίοδο σε μεγάλο βαθμό, καθώς οι νέοι οικισμοί που δημιουργούνται ή αναγνωρίζονται αργότερα εντοπίζονται κυρίως στην ανατολική πλευρά του νομού και σε παράκτιες περιοχές. Τόπος ορεινός, η Αρκαδία ξεπερνάει κατά πολύ τον μέσο όρο του υψόμετρου των οικισμών της Πελοποννήσου την περίοδο της Επανάστασης: ο μέσος όρος του υψόμετρου των οικισμών της ανερχόταν στα 649,5 μέτρα, όταν ο αντίστοιχος για το σύνολο της Πελοποννήσου έφτανε τα 408,5 μέτρα. Στον χώρο της σημερινής Αρκαδίας βρίσκονταν η πρωτεύουσα του Μοριά, η Τρίπολη, πολλοί μικροί οικισμοί, αλλά και μεγάλα ορεινά κεφαλοχώρια, πληθυσμιακά και οικονομικά κέντρα τα οποία κάλλιστα θα χαρακτηρίζονταν με τα μέτρα της εποχής ορεινές πόλεις, όπως τα Λαγκάδια, η Καρύταινα, ο Άγιος Πέτρος και ο Πραστός. Πληθυσμιακά, βάσει των στοιχείων που συγκέντρωσε η Γαλλική Αποστολή, στις θέσεις που ταυτίζονται στον νομό Αρκαδίας (οικισμοί και μονές) αντιστοιχούσε κάτι λιγότερο από το ένα τέταρτο του συνολικού πληθυσμού του Μοριά, ήτοι 76.519 σε σύνολο 336.366 ψυχών.

Τα γεωγραφικά και τα διοικητικά όρια της επαρχίας

Αναπόσπαστο στοιχείο για την ανασύσταση του εκάστοτε οικιστικού δικτύου στο παρελθόν αποτελεί το ζήτημα του καθορισμού των διοικητικών του ορίων. Αντίστοιχης σημασίας είναι ο καθορισμός των γεωγραφικών ορίων και των χαρακτηριστικών κάθε επαρχίας, ώστε αφενός να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό τα γεωγραφικά όρια καθορίζουν τα αντίστοιχα διοικητικά και αφετέρου να αναδειχτεί η σημασία της γεωγραφίας ως παραμέτρου που διαμορφώνει τους όρους κατοίκησης. Στην περίπτωση της επαρχίας Τρίπολης, το ανάγλυφο του εδάφους φαίνεται να έχει θέσει με σχετική σαφήνεια τα γεωγραφικά όρια και τα χαρακτηριστικά του εξεταζόμενου χώρου, τα οποία συνοψίζονται στο τρίπτυχο βουνά, πεδιάδα και στενά περάσματα ή, καλύτερα, στο δίπτυχο οροπέδιο και δερβένια.

Η περιγραφή των ορεινών όγκων που περιβάλλουν και οριοθετούν την πεδιάδα, το ψυχρό κλίμα, η έντονη παρουσία των νερών και των πλημμυρικών φαινομένων, η ποιότητα του εδάφους και τα καλλιεργούμενα αγροτικά προϊόντα, συγκροτούν σταθερά μοτίβα στις αφηγήσεις των ξένων περιηγητών που βρέθηκαν στην περιοχή λίγο πριν από την Επανάσταση. Πρόκειται για γραπτές πηγές σημαντικής αξίας, γιατί μέσα από τις συγκεκριμένες μαρτυρίες είναι δυνατόν σε κάποιον βαθμό να ανασυσταθεί η εικόνα του τοπίου και του χώρου εντός του οποίου εντοπίζονται οι οικισμοί της επαρχίας. Αρχικά, η κυριαρχία των βουνών πέριξ της πεδιάδας, τα οποία τις περισσότερες φορές καλύπτονται από μεγάλες ποσότητες χιονιού ακόμα και μέχρι την προχωρημένη άνοιξη, αποτελεί βασικό στοιχείο της αφήγησης των ευρωπαϊών ταξιδιωτών.⁹⁵ Δεν λείπουν, μάλιστα, οι αναφορές στις οποίες τα γύρω βουνά παρουσιάζονται χωρίς βλάστηση,⁹⁶ γεγονός που μας καλεί να διερωτηθούμε ποιες συνέπειες θα μπορούσε να είχε η υλοτόμησή τους, κυρίως από κατοίκους των ορεινών οικισμών της επαρχίας, και σε ποιον βαθμό.

Η πεδιάδα της Τριπολιτσάς χαρακτηρίζεται ως η μακράν μεγαλύτερη από τις αντίστοιχες του κέντρου της Πελοποννήσου και σύμφωνα με τις περιγραφές έχει σχεδόν ομοιογενές έδαφος που περιβάλλεται από βουνά, τα οποία δεν διαθέτουν εντούτοις ικανές πλαγιές για να συγκρατούν τα νερά, ώστε να μην πλημμυρίζει συχνά.⁹⁷ Η παρουσία πλημμυρικών φαινομένων, είτε οφείλεται στην αποψίλωση των δασών είτε στην ποιότητα του εδάφους, επηρέαζε άμεσα τους όρους της κατοίκησης και της θέσης των οικισμών. Η έντονη παρουσία των νερών και οι περιορισμένες τεχνικές δυνατότητες διαχείρισής τους είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ελωδών εκτάσεων, καταδεικνύοντας ότι τα έλη και συνακόλουθα η ελονοσία δεν αποτελούσαν πρόβλημα μόνον των παράκτιων και των παραποτάμιων περιοχών, αλλά εντοπίζονταν επίσης σε περιοχές με υψηλό υψόμετρο, όπως τα οροπέδια. Έτσι, σύμφωνα με τον περιηγητή Ληκ, η περιοχή μεταξύ της Τρίπολης

και του βουνού Αρτεμίσιο για πολύ μεγάλο μέρος του χρόνου ήταν έλος, στον βαθμό που του θύμιζε την εικόνα της ελώδους πεδιάδας του Αργυροκάστρου, την οποία είχε επισκεφθεί στην Αλβανία.⁹⁸

Στις αφηγήσεις των περιηγητών αναδεικνύεται σταθερά μια δεύτερη παράμετρος που συνδέεται με τους όρους της κατοίκησης, η ψυχρότητα του κλίματος της Αρκαδίας συνολικά, και ειδικότερα του οροπεδίου.⁹⁹ Το κλίμα του περιγράφεται πιο τραχύ από το παράλιο, σε βαθμό που το ταξίδι (σε συνδυασμό με τα χιόνια) δεν μπορεί να γίνει χωρίς εμπόδια τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του Μαΐου.¹⁰⁰

Βόρεια και νότια της Τρίπολης απλώνονταν οι πεδιάδες της Μαντίνειας και της Τεγέας, συγκροτώντας μαζί με την πεδιάδα της Τρίπολης μια λεκάνη, που δεν ήταν απόλυτα ομοιογενής, καθώς μεταξύ Τεγέας και Μαντίνειας εντοπίζεται μια ελαφριά υψομετρική κλίση, από νότο προς βορρά, η οποία αγγίζει περίπου τα 40 μέτρα.¹⁰¹ Ο Ληκ σημειώνει ότι στην πεδιάδα του Κάψια και της Μαντίνειας υπάρχουν καλλιέργειες αμπελιού και μικροί οικισμοί,¹⁰² ενώ η πεδιάδα της Τεγέας παρουσιάζει διαφορετική εικόνα από αυτή της Τρίπολης, καθώς καλλιεργείται σχεδόν ολοκληρωτικά με καλαμπόκι και αμπέλια, παράγει εξαιρετικά δημητριακά και οι καλλιεργούμενες γαίες βρίσκονται κυρίως στο χαμηλότερο κομμάτι της, κοντά στη λίμνη Τάκα, της οποίας ένα τμήμα είναι πλημμυρισμένο, ενώ το καλοκαίρι είναι ξηρό.¹⁰³ (Χάρτης 8)

Για τον καθορισμό των διοικητικών ορίων της επαρχίας, ο Ληκ αναφέρει ότι η Τρίπολη είναι η πρωτεύουσα του οθωμανικού καζά, βρίσκεται ανάμεσα στους καζάδες του Άργους, του Μυστρά, του Λεονταρίου, της Καρύταινας και των Καλαβρύτων και αποτελείται συνολικά από 60 οικισμούς, συμπεριλαμβανομένων των οικισμών του Αγίου Πέτρου, ο οποίος δεν αναφέρεται ως ξεχωριστός καζάς.¹⁰⁴ Αντίστοιχα, ο γάλλος Πουκεβίλ αρκείται στην περιγραφή του χώρου με όρους αρχαίας γεωγραφίας, αναφερόμενος στα όρια των πεδιάδων της Μαντίνειας και της Τεγέας, χωρίς εντούτοις να παρουσιάσει τα όρια της σύγχρονης επαρχίας.¹⁰⁵ Η Γαλλική Αποστολή σημειώνει ότι τα όριά της ταυτίζονται με τα αντίστοιχα όρια που σχηματίζουν οι υδρογραφικές λεκάνες της Τρίπολης και του Καλπακίου (Ορχομενός).¹⁰⁶

Με βάση τα παραπάνω και τη δική μας έρευνα, ας δούμε πώς αποτυπώνονται χαρτογραφικά τα όρια της επαρχίας Τριπολιτσάς.¹⁰⁷ Η επαρχία τοποθετείται ουσιαστικά στο κέντρο της Πελοποννήσου, εκτεινόμενη με κατεύθυνση από βορρά προς νότο ως μια ζώνη σχεδόν συνεχής εδαφικά. Η προσπάθεια να αποτυπώσουμε και να περιγράψουμε τα όρια της επαρχίας αναδεικνύει το γεγονός ότι ταυτίζονται σε αρκετά μεγάλο βαθμό με τα όρια του σημερινού δήμου Τρίπολης.¹⁰⁸ Η αντιπαραβολή των οικισμών της επαρχίας Τριπολιτσάς με τους αντίστοιχους του σημερινού δήμου καταδεικνύει ότι ορισμένοι βρίσκονται εκτός των γεωγραφικών ορίων του οροπεδίου της Τρίπολης, όπως ορίζεται στα νοτιοανατολικά από τις

κορυφές της Τσούκας και της Αγριοκερασιάς. Από εκείνο το σημείο, η οροθετική γραμμή συνέχιζε για λίγο ανατολικά, έστριβε ελαφρώς στον βόρειο-βορειοδυτικό άξονα, για να συμπεριλάβει τον οικισμό Βούρβουρα, και συνέχιζε βόρεια, περνώντας δυτικά από τα Βέρβена με βόρεια-βορειοανατολική κατεύθυνση, μέχρι να συμπεριλάβει τον οικισμό Παρθένι και το αντίστοιχο ομώνυμο βουνό. Στο σημείο αυτό το όριο της επαρχίας φαίνεται να περιπλέκεται, καθώς η συστάδα των οικισμών Στενό, Σαμαρά, Νεοχώρι, Σουλού Σπάη και Ζευγολατειό ανήκει χωρικά στο οροπέδιο της Τρίπολης, αλλά οι πηγές δεν συμφωνούν ως προς τη διοικητική υπαγωγή τους.¹⁰⁹ Αποτυπώνοντας την επαρχία βάσει των στοιχείων της Γαλλικής Αποστολής, οι παραπάνω οικισμοί δεν περιλαμβάνονται στην επαρχία Τρίπολης: η γραμμή του ορίου συνεχιζόταν βόρεια, ακολουθώντας το σύνορο μεταξύ των σημερινών νομών Αργολίδας και Αρκαδίας, προς τους οικισμούς Νεστάνη και Σάγκα, στη νοητή γραμμή που ορίζουν προς βορρά τα βουνά Αρτεμίσιο, Λύρκειο, Τραχύ και Ολίγυρτος, και καταλήγει στην Κανδήλα. Από εκεί προχωρούσε προς τα δυτικά, συμπεριλαμβάνοντας τους οικισμούς Έλατο και Δάρα, οι οποίοι αποτελούν τους βορειότερους της επαρχίας. Από τον οικισμό Δάρα τα όρια στρέφονταν προς τα νότια για να συμπεριλάβουν, με σειρά από βορρά προς νότο, τους οικισμούς Καμενίστα, Βλαχέρνα και Λεβίδι, που τοποθετούνται στις υπώρειες του Ανατολικού Μαινάλου. Ακόμα νοτιότερα το όριο περιλάμβανε τους οικισμούς Κάψα και Ροεινό, έφτανε στη Μονή της Απάνω Χρέπας και συνέχιζε μέχρι να συμπεριλάβει την ομάδα των τεσσάρων οικισμών Καρτερόλι, Συλίμνα, Μάκρη και Βαλτέτσι, στα νοτιοδυτικά της Τρίπολης.

Η χαρτογραφική αποτύπωση των ορίων της επαρχίας της Τρίπολης σε συνδυασμό με τη μελέτη του ανάγλυφου της περιοχής φανερώνει την έντονη διαπλοκή των διοικητικών και των γεωγραφικών ορίων, σίγουρα σε βαθμό έντονης αλληλεξάρτησης, αν όχι απόλυτης ταύτισης.

Η Τρίπολη και ο πληθυσμός της

Η πόλη της Τρίπολης δεσπόζει στο μέσον περίπου του οροπεδίου προς τα δυτικά. Τοποθετημένη στην ενδοχώρα της χερσονήσου, φαίνεται να επωφελείται σημαντικά από τη γεωγραφία της περιοχής. Η έντονη παρουσία των βουνών περιμετρικά της χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη στενών περασμάτων, των δερβενίων που οδηγούν από την υπόλοιπη Πελοπόννησο σε αυτή. Δεν είναι, όμως, μόνο τα στενά περάσματα που κατέστησαν την πόλη πρωτεύουσα των Οθωμανών, σύμφωνα με τα μέλη της Γαλλικής Αποστολής, αλλά και το γεγονός ότι στην Τρίπολη απολήγουν επίσης όλοι οι δρόμοι από την Πάτρα, τη Γαστούνη, την Αρκαδιά (Κυπαρισσία),

το Ναβαρίνο, τη Μεθώνη, την Κορώνη, τον Μυστρά και την Κόρινθο.¹¹⁰ Αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά κατέστησαν την πόλη πολιτικό και διοικητικό κέντρο του πασαλικίου του Μοριά.¹¹¹ Η ανάδειξή της ως πρωτεύουσας της οθωμανικής Πελοποννήσου το 1718 δεν είχε μόνο διοικητική διάσταση. Η προεπαναστατική Τριπολιτσα ενσωμάτωνε ορισμένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της (κλασικής) οθωμανικής πόλης: θέση στην ενδοχώρα σε διασταυρούμενους δρόμους, κέντρο συγκέντρωσης και αναδιανομής του αγροτικού πλεονάσματος.¹¹²

Η μαρτυρία του γάλλου περιηγητή Πουκεβίλ, που βρέθηκε στην Τρίπολη το 1798-1799, αποτελεί σημαντική πηγή για την προεπαναστατική πόλη.¹¹³ Σύμφωνα με την περιγραφή του, ο χώρος έχει ακανόνιστο ρυμοτομικό σχέδιο, το έδαφος είναι ανώμαλο και κατακερματισμένο, ενώ ορισμένα τμήματα γης είναι ακατοίκητα, άλλα διάσπαρτα με καλλιέργειες και άλλα έχουν στάσιμα νερά να λιμνάζουν σε λακούβες. Ειδική αναφορά γίνεται στις πύλες που περιέβαλλαν το τείχος της πόλης, με τον περιηγητή να τις απαριθμεί: η βασική στα ανατολικά οδηγούσε προς το Ναύπλιο, δεύτερη στα βόρεια προς τα Καλάβρυτα, η βορειοανατολική προς την Καρύταινα, μια τέταρτη προς την ύπαιθρο, η πέμπτη προς το Λεοντάρι και η έκτη, στα νοτιοανατολικά, προς την Τεγέα. Ο περιηγητής δεν παραλείπει να αναφερθεί στα κτίρια που συνάντησε, που ήταν τυπικά για κάθε μουσουλμανική πόλη, πόσο μάλλον για την πρωτεύουσα του πασαλικιού. Περιγράφει, λοιπόν, το σαράι του βεζίρη, το παζάρι, το χάνι και τα τζαμιά, ενώ με πολύ ζωηρά χρώματα παρουσιάζει το ετερόκλητο πλήθος των μουσουλμάνων με ποικίλες ιδιότητες, που συναντούσε κανείς σε αυτά τα κτίρια.

Η τύχη της πρωτεύουσας του Μοριά έμελλε να συνδεθεί με τις ραγδαίες εξελίξεις που σήμανε το ξέσπασμα της Επανάστασης. Καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα, η πόλη φαίνεται να ζει «τρεις ζωές» μέσα από τις αλλαγές των κυριαρχιών που υπέστη: αρχικά, καταλαμβάνεται από τους Έλληνες στις 23 Σεπτεμβρίου του 1821, γεγονός που αποτελεί ορόσημο για την εδραίωση της Επανάστασης· στη συνέχεια, ανακαταλαμβάνεται από τις δυνάμεις του Ιμπραήμ στις 10 Ιουνίου του 1825,¹¹⁴ λειτουργώντας ως ορμητήριο για τις επιδρομές του στην Πελοπόννησο· τέλος, τον Φεβρουάριο του 1828, καταστρέφεται ολοκληρωτικά κατά την αποχώρηση των Οθωμανών και επανακατοικείται από ελληνικό πληθυσμό. Στο πλαίσιο της έρευνάς μας, το κοινό νήμα που διατρέχει τα παραπάνω γεγονότα σχετίζεται με τα ερωτήματα που αφορούν τον πληθυσμό και τους οικισμούς. Ειδικότερα, αφορά το ξέσπασμα της Επανάστασης και την τύχη του πληθυσμού της πόλης, καθώς στην Τρίπολη, όπως και στην Κόρινθο, κατοικούσαν τόσο μουσουλμάνοι, όσο και χριστιανοί.¹¹⁵

Ας δούμε μερικά από τα διαθέσιμα αριθμητικά δεδομένα για τον πληθυσμό της πόλης, διατηρώντας πάντα επιφυλάξεις για τον βαθμό αξιοπιστίας τους, όπως θα φανεί και από τις αποκλίσεις τους. Ο περιηγητής Ληκ κάνει λόγο για την παρουσία

2.500 νοικοκυριών («houses») στην πόλη, από τα οποία τα 1.000 είναι ελληνικά/χριστιανικά («Greek») και τα υπόλοιπα 1.500 μουσουλμανικά. Αν υπολογιστεί ένας ενδεικτικός μέσος όρος τεσσάρων ατόμων ανά οικογένεια, συνάγεται ότι στην Τρίπολη κατοικούσαν περίπου 10.000 άτομα, με τους μουσουλμάνους να υπερτερούν πληθυσμιακά. Σύμφωνα με την αφήγηση του ταξιδιού της Γαλλικής Αποστολής, ο πληθυσμός της πόλης προεπαναστατικά έφτανε τις 23.000 ψυχές.¹¹⁶ Για να γίνει κατανοητό το μέγεθος της πληθυσμιακής μεταβολής, ας σημειωθεί ότι στο τέλος της Επανάστασης οι Γάλλοι καταγράφουν εκεί 2.380 κατοίκους.

Σε επίπεδο επαρχίας, υπάρχουν δύο ελληνικές πηγές, η μία από την προεπαναστατική περίοδο, το 1811, και η άλλη από το τέλος του Αγώνα, το 1828, οι οποίες δίνουν αντιφατικά στοιχεία. Η πρώτη καταγράφει στο σύνολο της επαρχίας 4.500 χριστιανικά σπίτια (νοικοκυριά, άρα οικογένειες) και 2.000 μουσουλμανικά, δύο σχετικά χαμηλά μεγέθη, τα οποία θα μπορούσε να αντιστοιχούν μόνο στην πόλη της Τρίπολης.¹¹⁷ Η δεύτερη πηγή, που προσπαθεί να υπολογίσει αναδρομικά τους μουσουλμάνους κατοίκους της προεπαναστατικής Πελοποννήσου, σημειώνει στην επαρχία 20.000 Τούρκους, μουσουλμάνους, δίνοντας τον μεγαλύτερο αριθμό από τις υπόλοιπες επαρχίες.¹¹⁸

Στην ιστορία της Επανάστασης που συγγράφει ο Αμβρόσιος Φραντζής, ανατρέπεται η δημογραφική υπεροχή των μουσουλμάνων στην Τρίπολη, καθώς σημειώνει 4.000 οικογένειες χριστιανών και μόλις 1.800 οικογένειες μουσουλμάνων στην προεπαναστατική πόλη.¹¹⁹

Οι αριθμοί που εντοπίζονται στο πλαίσιο της πολιορκίας της πόλης από ιστορικούς του Αγώνα και πρωταγωνιστές των γεγονότων μπορεί να κρίνονται υπερβολικοί, από την άλλη πλευρά όμως ενδέχεται να απηχούν τα πραγματικά δεδομένα. Έτσι, ο Σπυρίδων Τρικούπης, όταν εξιστορεί την πολιορκία της πόλης, κάνει λόγο για 30.000 Τούρκους, λίγους χριστιανούς, ακόμα λιγότερους εβραίους και 10.000 σπλοφόρους Αλβανούς, «Ασιανούς και Πελοποννήσιους», ενώ ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης υπολογίζει τις απώλειες του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης σε 32.000 ψυχές.¹²⁰

Είναι γεγονός ότι στον υπάρχοντα μουσουλμανικό πληθυσμό της πόλης προστέθηκαν μουσουλμάνοι από άλλες περιοχές του Μοριά με το ξέσπασμα της Επανάστασης και με τις πρώτες επιτυχίες των Ελλήνων, πληροφορία που επαναλαμβάνεται συστηματικά στα απομνημονεύματα αγωνιστών.¹²¹ Στην Τρίπολη, σύμφωνα με τον κυνουριώτη αγωνιστή Αναγνώστη Κοντάκη, συνέρρευσαν «μουσουλμάνοι από τις κοντινές επαρχίες, Μπαρδουνιώται, Μιστριώται, Λεονταρίται, Καρυτινοί, Αρκαδινοί, Ανδριτζανοί και Λαλιώταις». Οι εγκλωβισμένοι μουσουλμάνοι πραγματοποιούσαν εξόδους αναζητώντας τα αναγκαία για την επιβίωσή τους. Σε μια από αυτές, μάλιστα, στις 18 Ιουλίου του 1821, κινήθηκαν για συλλογή

καρπών προς τα Αχούρια και το Πιαλί, αλλά στον Άγιο Σώστη τους πρόλαβε ο Αναγνώστης Κοντάκης μαζί με Αγιοπετρίτες και Πρασιώτες, αναγκάζοντάς τους μετά από συμπλοκή να επιστρέψουν στην πολιορκημένη Τριπολιτσά.¹²² Λίγους μήνες μετά, η άλωση της πόλης από τους επαναστατημένους υπήρξε τομή για τις αναπροσαρμογές που γνώρισε ο χώρος και για τις συνέπειες που υπέστη ο πληθυσμός με το ξέσπασμα της Επανάστασης. Η πτώση της πόλης στα χέρια των Ελλήνων σηματοδοτούσε την ανατροπή της πληθυσμιακής της ισορροπίας.

Το οικιστικό δίκτυο της επαρχίας

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, τα συνολικά στοιχεία που θα μας επιτρέψουν την ανασύσταση του οικιστικού πλέγματος των επαρχιών ουσιαστικά εντοπίζονται στο τέλος της Επανάστασης. Ας δούμε τα αριθμητικά δεδομένα που συμπεριλαμβάνονται στην απογραφή της Πολιτειογραφικής Επιτροπής του Καποδίστρια, στα κείμενα της Γαλλικής Αποστολής και στις καταγραφές του Ρήγα Παλαμήδη.¹²³ Ενδεικτικό για την ανάγκη να υπάρχουν όσο το δυνατόν περισσότερες πηγές με συνολικά στοιχεία, αλλά και για τα χαρακτηριστικά που έχει καθεμιά από αυτές, είναι το γεγονός ότι για την πόλη της Τρίπολης δεν καταγράφεται πληθυσμός στα στοιχεία της Πολιτειογραφικής Επιτροπής, όσα σχετικά στοιχεία συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο της Γαλλικής Αποστολής συγκαταλέγονται από τους Γάλλους στα πιο αξιόπιστα που έχουν συλλεχθεί στην Πελοπόννησο, ενώ για την αξιοπιστία των στοιχείων του Παλαμήδη πρέπει να συνεκτιμηθεί ότι πρόκειται για άριστο γνώστη των πραγμάτων της περιοχής.¹²⁴

Σε αυτό το σημείο, το ζήτημα της ταύτισης των τοπωνυμίων που αναφέρονται στις πηγές είναι το πλέον καθοριστικό για την έρευνά μας. Μια χαρακτηριστική δυσκολία στη διαδικασία της ταύτισης είναι η περίπτωση των οικισμών που αναφέρονται στις πηγές, σήμερα όμως αφορούν τοπωνύμια εντός του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Στην Τρίπολη, χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις είναι τα τοπωνύμια Σέχι και Μπασιάκο, και αυτά που παραλλάσσουν κάθε φορά με διαφορετικό προσδιοριστικό, όπως το Μπεντένι, το Μπεντένι Μούσαγα, το Πέρα Μπεντένι και το Μπεντένι Αρναούτογλου. Για την επαρχία Τρίπολης, η Πολιτειογραφική Επιτροπή καταγράφει 73 θέσεις (67 οικισμούς και 6 μοναστήρια), η Γαλλική Αποστολή 71 θέσεις (66 οικισμούς και 5 μοναστήρια) και ο Παλαμήδης 74 θέσεις οικισμών. Η αντιπαραβολή των παραπάνω δεδομένων καταδεικνύει ότι το προς εξέταση δείγμα ανέρχεται σε ένα σύνολο 87 θέσεων, από τις οποίες ταυτίζονται χωρικά οι 66, οι 13 ταυτίζονται μερικώς και οι 8 παραμένουν αταύτιστες.

Η χαρτογραφική αποτύπωση του δικτύου των οικισμών της επαρχίας της Τριπολιτσάς στα χρόνια της Επανάστασης μπορεί συνοπτικά να περιγραφεί ως εξής: αν θεωρηθεί η Τρίπολη ως σημείο αναφοράς, εντοπίζονται λίγες διάσπαρτες θέσεις στον άμεσο περίγυρό της προς βορρά και λίγες μακρύτερα στα νοτιοδυτικά, μια εμφανής πύκνωση θέσεων στα νότια, στην περιοχή της Τεγέας, και άλλη μια ζώνη κατοίκησης ακόμα νοτιότερα, ενώ βόρεια της πόλης οι οικισμοί φαίνεται να ακολουθούν χωρικά μια κατανομή στην κατεύθυνση που ορίζουν τα βουνά προς τα ανατολικά και τα δυτικά.

Με βάση τους οικισμούς που σημειώνονται στις παραπάνω πηγές, ποια στοιχεία διαθέτουμε για τον αριθμό των οικογενειών και τον συνολικό πληθυσμό της επαρχίας Τριπολιτσάς; Ας προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τα δεδομένα. Στα στοιχεία που συγκεντρώνει ο Παλαμήδης απαριθμούνται 2.684 οικογένειες, που αντιστοιχούν σε πληθυσμό 8.568 ψυχών. Σημειώνεται ότι μόνο σε αυτή την καταγραφή διαθέτουμε στοιχεία για διάκριση φύλου στην επαρχία Τρίπολης, με τον ανδρικό πληθυσμό να υπολογίζεται σε 4.356 και τον αντίστοιχο γυναικείο σε 4.218, ενώ δεν διαθέτουμε πληροφορίες για παιδιά. Είναι ενδιαφέρον ότι ο πληθυσμός των ανδρών και των γυναικών είναι σχεδόν ισάριθμος, αν και πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι σε γενικές γραμμές ο πληθυσμός των γυναικών στις απογραφές αυτές συνήθως υποεκτιμάται. Στην απογραφή του Καποδίστρια –υπενθυμίζουμε ότι δεν περιλαμβάνει στοιχεία για την πόλη– σημειώνεται μόνον ο αριθμός των οικογενειών, που ανέρχεται σε 2.710, ο οποίος αποδίδει συνολικό πληθυσμό 11.734 κατοίκων, αν πολλαπλασιαστεί με το 4,33, που αντιστοιχεί στον μέσο όρο ατόμων ανά οικογένεια, σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Επιτροπής. Τέλος, βάσει των στοιχείων που συνέλεξε η Γαλλική Αποστολή, στην επαρχία Τρίπολης καταγράφονται 2.895 οικογένειες, οι οποίες αντιστοιχούν σε πληθυσμό 14.371, με τον πληθυσμό της Τρίπολης να υπολογίζεται σε 2.380 κατοίκους.

Εδώ είναι απαραίτητες δύο σύντομες παρατηρήσεις. Η πρώτη αφορά τις αριθμητικές αποκλίσεις στον συνολικό πληθυσμό της επαρχίας. Αν η καταγραφή Παλαμήδη θεωρείται αξιόπιστη, δεδομένου ότι ήταν γνώστης της περιοχής, και τα μέλη της Γαλλικής Αποστολής τονίζουν την αξιοπιστία των στοιχείων τους, ποια αριθμητική τιμή θα μπορούσε να θεωρηθεί πιο αξιόπιστη; Οι 8.568 κάτοικοι του Παλαμήδη ή οι 11.991 της Γαλλικής Αποστολής, αν αφαιρέσουμε την Τρίπολη; Επίσης, με βάση τα παραπάνω δεδομένα, διαμορφώνεται με σημαντικές αποκλίσεις ο μέσος όρος των μελών που είχε μια οικογένεια την περίοδο αυτή, καθώς κυμαίνεται από το 3,2, στον Παλαμήδη, στο 4,33 και στο 5 της απογραφής του Καποδίστρια και των Γάλλων αντίστοιχα.¹²⁵

Η πυκνότητα της κατοίκησης

Εφόσον διαθέτουμε αριθμητικά δεδομένα για τον συνολικό πληθυσμό και έχουμε χαρτογραφήσει τα όρια της επαρχίας, μπορούμε να υπολογίσουμε την πυκνότητα της κατοίκησης, δηλαδή πόσοι άνθρωποι αντιστοιχούσαν σε ένα τετραγωνικό χιλιόμετρο την εποχή αυτή. Ο δείκτης της πυκνότητας είναι μια τιμή που πρέπει να χρησιμοποιείται και να ερμηνεύεται με προσοχή. Κατ' αρχάς, γιατί πρόκειται για τον χώρο ως διοικητική οντότητα και όχι ως γεωγραφική, με όσες διαφοροποιήσεις μπορεί να συμπεριλαμβάνονται εντός του. Αν η επαρχία της Τρίπολης μοιάζει σχετικά ομοιογενής ως προς τα διοικητικά και τα γεωγραφικά της όρια, η επαρχία του Μυστρά, για παράδειγμα, περιλαμβάνει οικισμούς που βρίσκονται σε πολύ διαφορετικά υψόμετρα, από μηδενικό μέχρι 1.119 μέτρα. Επίσης, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι οι καταγραφές πραγματοποιούνται μετά από έναν πόλεμο, στο πλαίσιο του οποίου σημειώθηκαν πληθυσμιακές και οικιστικές ανακατατάξεις. Ως προς την εδαφική της έκταση, η επαρχία Τρίπολης ήταν η όγδοη μεγαλύτερη από τις 28 επαρχίες, άρα βάσει του συνολικού πληθυσμού που καταγράφει η Γαλλική Αποστολή η πυκνότητα κατοίκησης στο τέλος της Επανάστασης υπολογίζεται σε 14,2 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Για να γίνει κατανοητό ότι ο δείκτης της πυκνότητας πρέπει να ερμηνεύεται προσεκτικά, λαμβάνοντας υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής, αρκεί απλώς μια σύγκριση με τον αμέσως μικρότερο μέσο όρο πυκνότητας, ο οποίος ανέρχεται σε 13,9 κατοίκους και αντιστοιχεί στην επαρχία Λεονταρίου, που έχει τη μισή εδαφική έκταση σε σύγκριση με την επαρχία της Τρίπολης.

Η πληθυσμιακή κατανομή των οικισμών στον χώρο

Προχωρώντας ένα βήμα παρακάτω στην επεξεργασία των διαθέσιμων αριθμητικών δεδομένων, βασική επιδίωξη της έρευνάς μας είναι η αποτύπωση του πληθυσμιακού μεγέθους των ταυτισμένων οικισμών. Ας εξετάσουμε την πληθυσμιακή κατανομή των οικισμών της Τρίπολης με βάση τα στοιχεία της Γαλλικής Αποστολής. (Χάρτης 9)

Το πλήθος των οικισμών που έχουν μέχρι 100 κατοίκους ανέρχεται σε 26, από τους οποίους έχουν ταυτιστεί χωρικά οι 25. Ξεκινώντας από τον βορρά προς τον νότο, πρόκειται για τις θέσεις Χωτούσσα, Νούδιμο, Ρούσσης, Ορχομενό, Σέχι, που βρίσκονται μέσα στη σημερινή πόλη, για τις θέσεις Περθώρι, Μερκοβούνι, Σκοπή, Άγιο Κωνσταντίνο και Άγιο Βασίλειο γύρω από αυτή, και για το Παρόρι κοντά στη Μονή Βαρσών. Επίσης, έχουν ταυτιστεί οι θέσεις Καρτερόλι και Μάκρη, δυτικά

της Τρίπολης, και νότια οι αντίστοιχες Παλλάντιο, Εύανδρο, Περπατάρης, Δεμίρι, Τζίβας, Επισκοπή, Άγιος Σώστης, Άκρα, και Λιθοβούνια, ενώ ακόμα νοτιότερα βρίσκονται οι ταυτισμένες θέσεις Μπογκός, Μαυρίκι και Πηγαδάκια.

Πληθυσμός από 100 μέχρι 200 ψυχές εντοπίζεται σε 16 χωρικά ταυτισμένες θέσεις. Η πρώτη ομάδα αυτών των οικισμών βρίσκεται στα βορειοδυτικά της επαρχίας: πρόκειται για τους οικισμούς Έλατος, Καμενίτσα, Βλαχέρνα και Σιμιάδες. Επίσης, ταυτίστηκαν η θέση Μπασιάκο, εντός της Τρίπολης σήμερα, η Συλίμνα και το Πέλαγος στα δυτικά και ανατολικά αντίστοιχα, καθώς και ο Στρίγκος, η Κερασίτσα, η Αλέα και το Καμάρι στην πεδιάδα της Τεγέας, ενώ στα νότια εντοπίστηκαν οι θέσεις Κάνδαλος, Μανθυρέα, Ψηλή Βρύση, Αλεποχώρι και Βούρβουρα. Στη συνέχεια, ταυτίστηκαν 11 θέσεις με πληθυσμό από 200 μέχρι 300 κατοίκους, όπως φαίνεται στις σχετικές καταγραφές. Πρόκειται για τις θέσεις Παλαιόπυργος και Κάψια στα βόρεια, ενώ για πρώτη φορά σε αυτή την κατανομή εντοπίζονται οι οικισμοί Σάγκας, Πικέρνης, Λουκάς και Αγιωργίτικα στην ανατολική πλευρά της επαρχίας, για να καταλήξουμε ξανά στην περιοχή της Τεγέας και τις θέσεις Βουνό, Στάδιο, Μαγούλα, Γαρέα και Ρίζες.

Μόνο σε πέντε οικισμούς εντοπίζεται πληθυσμός από 300 μέχρι 400 κατοίκους. Πρόκειται για θέσεις διάσπαρτα κατανεμημένες, που διατρέχουν από τον βορρά προς τον νότο όλη την επαρχία, και πιο συγκεκριμένα για τον Δάρα, το Αρτεμίσιο, το Ροϊνό, τον Θάνα και την Κερασιά. Τέλος, έξι οικισμοί συγκεντρώνουν πληθυσμό από 400 μέχρι 900 ψυχές: οι δύο πρώτες θέσεις, με όριο λίγο πιο κάτω από τους 500 κατοίκους, είναι η Κανδήλα στα βόρεια με 486 ψυχές και η Βλαχοκερασιά στα νότια με 497. Οι άλλες δύο με σχεδόν ισάριθμο πληθυσμό είναι το Βαλτέτσι στα δυτικά και το Παρθένι στα ανατολικά της Τρίπολης, με πληθυσμό 674 και 678 ψυχές αντίστοιχα και, τέλος, το Λεβίδι με 722 και η Νεστάνη με 846 κατοίκους.

Από την επεξεργασία της κατανομής προκύπτουν ορισμένες σύντομες παρατηρήσεις: όσο αυξάνεται ο πληθυσμός τόσο μειώνεται ο αριθμός των οικισμών που αντιστοιχούν σε αυτόν. Αναδεικνύεται έτσι η αριθμητική κυριαρχία των μικρών οικιστικών θέσεων, μέχρι 100 κατοίκων, ενώ αν αυξήσουμε το αρχικό όριο στις 200 ψυχές, στην επαρχία Τρίπολης αντιστοιχούν 42 θέσεις σε ένα σύνολο 64, δηλαδή η μεγάλη πλειονότητα του δείγματος που αναλύθηκε. Επίσης, σχετικά με την κατανομή στον χώρο παρατηρείται ότι η πύκνωση των οικισμών στην περιοχή της Τεγέας αντιστοιχεί σε γειτονικούς οικισμούς με πληθυσμό από 100 μέχρι 300 κατοίκους, ενώ όσοι οικισμοί βρίσκονται να έχουν πάνω από 400 κατοίκους είναι σχετικά απομονωμένοι και στέκουν σε κάποιο βαθμό ανεξάρτητοι στον χώρο από το υπόλοιπο δίκτυο των οικισμών.

Υψόμετρο και κατοίκηση

Στο σημείο αυτό θα γίνει μια σύντομη αναφορά στο υψόμετρο των οικισμών της επαρχίας Τριπολιτσάς, καθώς πρόκειται για αναπόσπαστο παράγοντα στη μελέτη των δικτύων κατοίκησης. Το ελάχιστο και το μέγιστο υψόμετρο των ταυτισμένων οικισμών της επαρχίας υπολογίζεται στα 582 και στα 1.097 μέτρα αντίστοιχα. Σε αυτό το σημείο πρέπει να συνυπολογίζονται τα ιδιαίτερα γεωφυσικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής. Καθώς στην επαρχία Τρίπολης το ελάχιστο υψόμετρο οικισμού φτάνει στα 582 μέτρα, ενώ σε μια άλλη επαρχία θα αποτελούσε δείκτη ορεινότητας, σε αυτή την περίπτωση μπορεί καταχρηστικά να θεωρηθεί ως πεδινό, παρόλο που αντιστοιχεί σε ορεινή θέση σε σχέση με τους υπόλοιπους οικισμούς της επαρχίας. Γεγονός είναι ότι επί των ταυτισμένων οικισμών της Τρίπολης ο μέσος όρος του υψόμετρου κατοίκησης ανέρχεται στα 754,4 μέτρα, ύψος σημαντικά μεγαλύτερο σε σύγκριση με το σύνολο της Πελοποννήσου, όπου φτάνει στα 408,5 μέτρα, όπως προαναφέρθηκε. (Γράφημα 1)

Οι οικιστικές μονάδες

Σημαντικό ζητούμενο της έρευνας αποτελεί η εξακρίβωση των οικιστικών μονάδων που εντοπίζονται στις πηγές μας. Η αρχική διάκριση μεταξύ οικισμών και μοναστηριών είναι κατά κάποιον τρόπο συμβατική. Εδώ υπεισέρχεται το ζήτημα των κριτηρίων με τα οποία ορίζουμε μια θέση ως οικισμό. Αρκεί μια πληθυσμιακή συγκέντρωση ή το γεγονός της διοικητικής υπαγωγής για να χαρακτηριστεί μια θέση οικισμός; Τι συμβαίνει με τις θέσεις που δεν εντοπίζονται στις συγκεντρωτικές καταγραφές; Τα παραπάνω ερωτήματα είναι ενδεικτικά των μεθοδολογικών προϋποθέσεων που απαιτούνται για τη μελέτη ενός οικιστικού δικτύου. Σε αυτή την κατεύθυνση, είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι η καταγραφή του Ρήγα Παλαμήδη είναι πολύ διαφωτιστική στην περίπτωση της Τρίπολης, σε βαθμό που μας καλεί να επανεξετάσουμε τα δεδομένα μας συνολικά για την Πελοπόννησο, καθώς πραγματοποιείται διάκριση μεταξύ των τσιφλικιών και των καριγιέδων, δηλαδή των «ελεύθερων» χωριών. (Χάρτης 10)

Με τον όρο τσιφλίκι περιγράφεται μια θέση που η ιδιοκτησία της γης ανήκε σε μουσουλμάνους, ενώ στην περίπτωση των καριγιέδων μπορούσαν και οι χριστιανοί να έχουν δικαιώματα ιδιοκτησίας. Από τις 74 συνολικά θέσεις που καταγράφει ο Παλαμήδης, οι 24 αντιστοιχούν σε τσιφλίκια, από τα οποία ταυτίζονται χωρικά τα 13, τα 4 ταυτίζονται μερικώς και τα 7 είναι αταύτιστα. Η επεξεργασία των δεδομένων για τις θέσεις που ήταν τσιφλίκια εισφέρει σημαντικά στοιχεία στη μελέτη

μας. Σε επίπεδο χωρικής κατανομής, τα περισσότερα ταυτισμένα εντοπίζονται κυρίως περιμετρικά της Τρίπολης, ενώ 4 βρίσκονται στα βόρεια, προς την πεδιάδα της Μαντινείας. Θα μπορούσε καταχρηστικά να ειπωθεί ότι τα τσιφλίκια εντοπίζονται στο «πεδινό» τμήμα της επαρχίας, καθώς ο μέσος όρος του υψόμετρου των τσιφλικιών υπολογίζεται στα 725 μέτρα, κάτω από τον αντίστοιχο μέσο όρο των οικισμών της επαρχίας.

Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι ο πληθυσμός που απογράφεται στα τσιφλίκια, με εξαίρεση τη θέση Σάγκας, δεν ξεπερνάει τις 100 ψυχές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν μικροί οικισμοί που δεν ήταν τσιφλίκια, όπως είδαμε.¹²⁶

Καταστροφές οικισμών: τεκμηρίωση, τυπολογία και ερμηνεία

Τέλος, θα γίνει μια σύντομη αναφορά στις καταστροφές που υπέστη το δίκτυο των οικισμών στην Τρίπολη κατά την Επανάσταση. Η μαρτυρία του Παλαμήδη είναι και σε αυτό το σημείο εξαιρετικά πολύτιμη, καθώς στα στοιχεία που συγκεντρώνει ανά οικισμό σημειώνει επίσης τις καταστροφές που υπέστησαν κατά τη διάρκεια της αποχώρησης του Ιμπραήμ από την Τρίπολη τον Φεβρουάριο του 1828. Έτσι, πέρα από την καταστροφή της Τρίπολης, αναδεικνύεται επίσης η έκταση των καταστροφών που υπέστησαν οι οικισμοί της επαρχίας. Από την επεξεργασία της καταγραφής του Παλαμήδη προκύπτει ότι όλοι οι οικισμοί έχουν υποστεί μικρότερες ή μεγαλύτερες καταστροφές. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι πυρπολήθηκαν τα σπίτια σε 22 από τα 24 συνολικά τσιφλίκια, ενώ για τα ελεύθερα χωριά λέγεται ότι 40 πυρπολήθηκαν και 12 καταστράφηκαν μερικώς, αγγίζοντας ουσιαστικά το σύνολο των καταγραφόμενων οικισμών. (Χάρτης 11)

Οι πληροφορίες για τις καταστροφές των οικισμών της επαρχίας έρχονται να συμπληρώσουν την εικόνα σχετικά με την ισοπέδωση της Τρίπολης από τις 9 Φεβρουαρίου του 1828 μέχρι τις 16 του ίδιου μήνα. Και πάλι ο Ρήγας Παλαμήδης, ως αυτόπτης μάρτυρας, διασώζει μια αφήγηση του γεγονότος. Παραθέτουμε ενδεικτικά:

μετά τον κατεδαφισμόν του τείχους του φρουρίου, με την ίδιαν τάξιν κατεδάφισεν με υπομήναια ομού και όλα τα κανοστάσια, καθώς και όλα τα δημόσια κτίρια, οίον τζαμιά, τεκέδες, εκκλησίας, χάνια και άλλα παρόμοια [...] εις όλον αυτό το διάστημα έκαιε σποράδην και σπίτια.¹²⁷

Η εικόνα της κατεστραμμένης Τρίπολης με τους σωρούς των ερειπίων είναι πολύ κοινή στις μαρτυρίες όσων την επισκέφθηκαν αμέσως μετά την Επανάσταση, με την πόλη να επανατοικείται μετά την αποχώρηση των δυνάμεων του

Ιμπραήμ.¹²⁸ Η έκταση των καταστροφών σε επίπεδο επαρχίας, όπως καταγράφεται από τον Παλαμήδη, δεν φαίνεται να επηρέασε δραστικά τη συγκρότηση του οικιστικού πλέγματος, καθώς αναφέρονται καταστροφές για όλους σχεδόν τους οικισμούς, αλλά σε όλους απογράφεται πληθυσμός. Η έκταση των καταστροφών των οικισμών στην Επανάσταση απαιτεί πρόσθετη διερεύνηση.

Αναζητώντας συμπεράσματα

Αντί συμπερασμάτων, μερικές σκέψεις. Πρώτη σκέψη: η έρευνα για τους οικισμούς της επαρχίας της Τρίπολης στην Επανάσταση, μοιάζει να είναι κατ' αρχάς μια ιστορία της ίδιας της πόλης στη διάρκεια του Αγώνα. Η κατάληψή της από τους Έλληνες και η απώλεια του μουσουλμανικού πληθυσμού συγκροτούν μια από τις σημαντικότερες τομές της Επανάστασης συνολικά και όχι μόνο στο επίπεδο της μελέτης του πληθυσμού και των οικισμών. Ως προς την εξέταση του χώρου, αναμφίβολα η Τρίπολη τίθεται κυριολεκτικά, αλλά και μεταφορικά, στο επίκεντρο της έρευνας. Η πόλη φαίνεται να συνδέεται έντονα με τους οικισμούς της επαρχίας, λειτουργώντας ως κέντρο κατανάλωσης, με τους κοντινότερους οικισμούς, όπως αυτοί της περιοχής της Τεγέας, να συγκροτούν την αγροτική ενδοχώρα της Τρίπολης, τον τόπο καλλιέργειας κηπευτικών προϊόντων, ενώ οι πιο απομακρυσμένοι και ορεινότεροι αποτελούν εστίες κτηνοτροφίας.

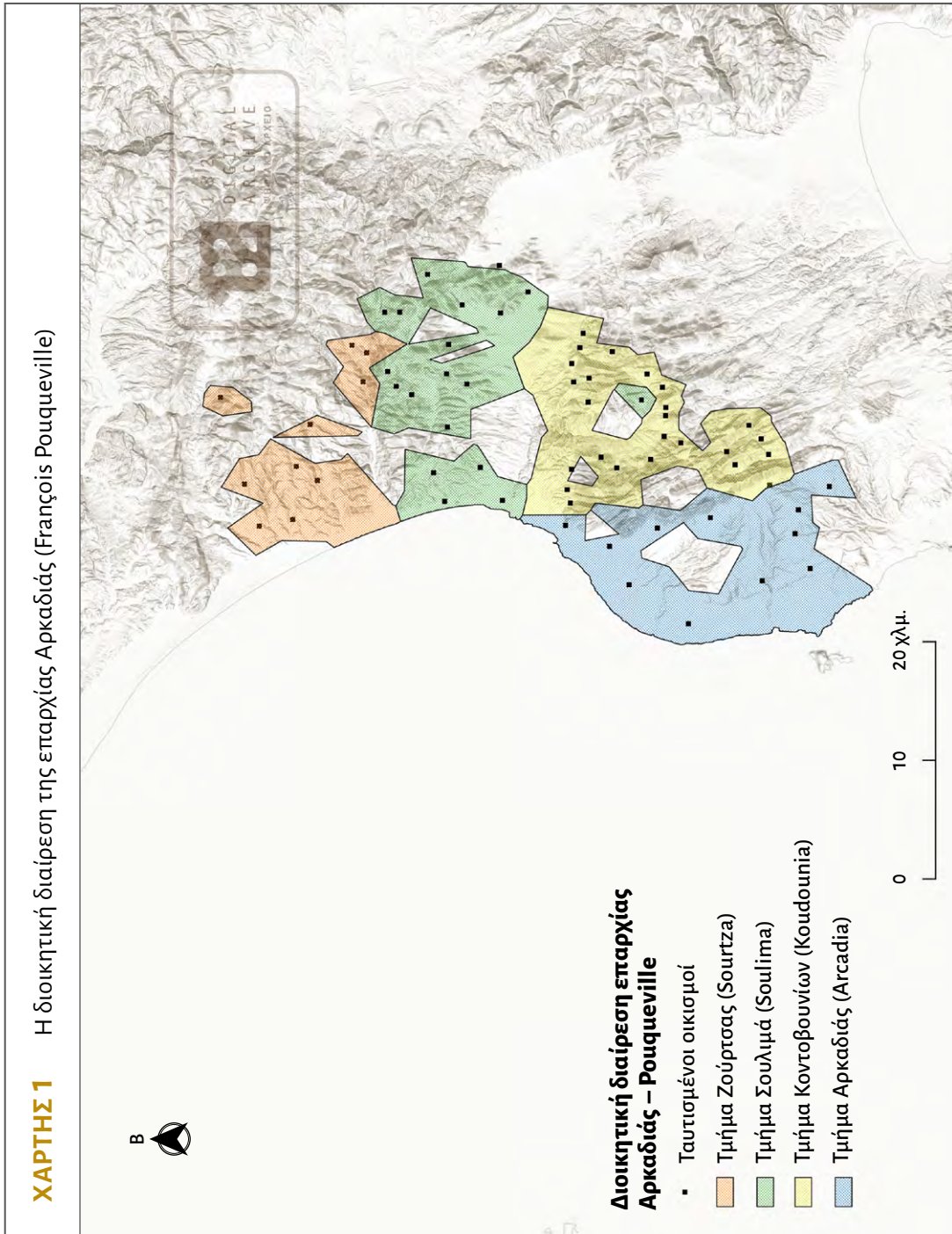
Σκέψη δεύτερη: όπως αναφέρθηκε, οι καταστροφές των οικισμών στην Επανάσταση δεν φαίνεται να επηρέασαν τη συγκρότηση και την εξέλιξη του οικιστικού δικτύου στο αρκαδικό οροπέδιο. Πράγματι, στην περίπτωση της επαρχίας Τρίπολης παρατηρείται μια αξιοσημείωτη αντοχή του οικιστικού πλέγματος, σχεδόν έως τις μέρες μας, γεγονός που πρέπει να μελετηθεί συγκριτικά με άλλες περιοχές του Μοριά. Η συνέχεια των οικισμών σε επίπεδο θέσεων δεν σημαίνει και την αντίστοιχη πληθυσμιακή συνέχεια ή στασιμότητα, καθώς η εξέλιξη του πληθυσμού επηρεάστηκε άμεσα από τις νέες πολιτικές και οικονομικές πραγματικότητες που σηματοδότησε η ίδρυση του ελληνικού κράτους.

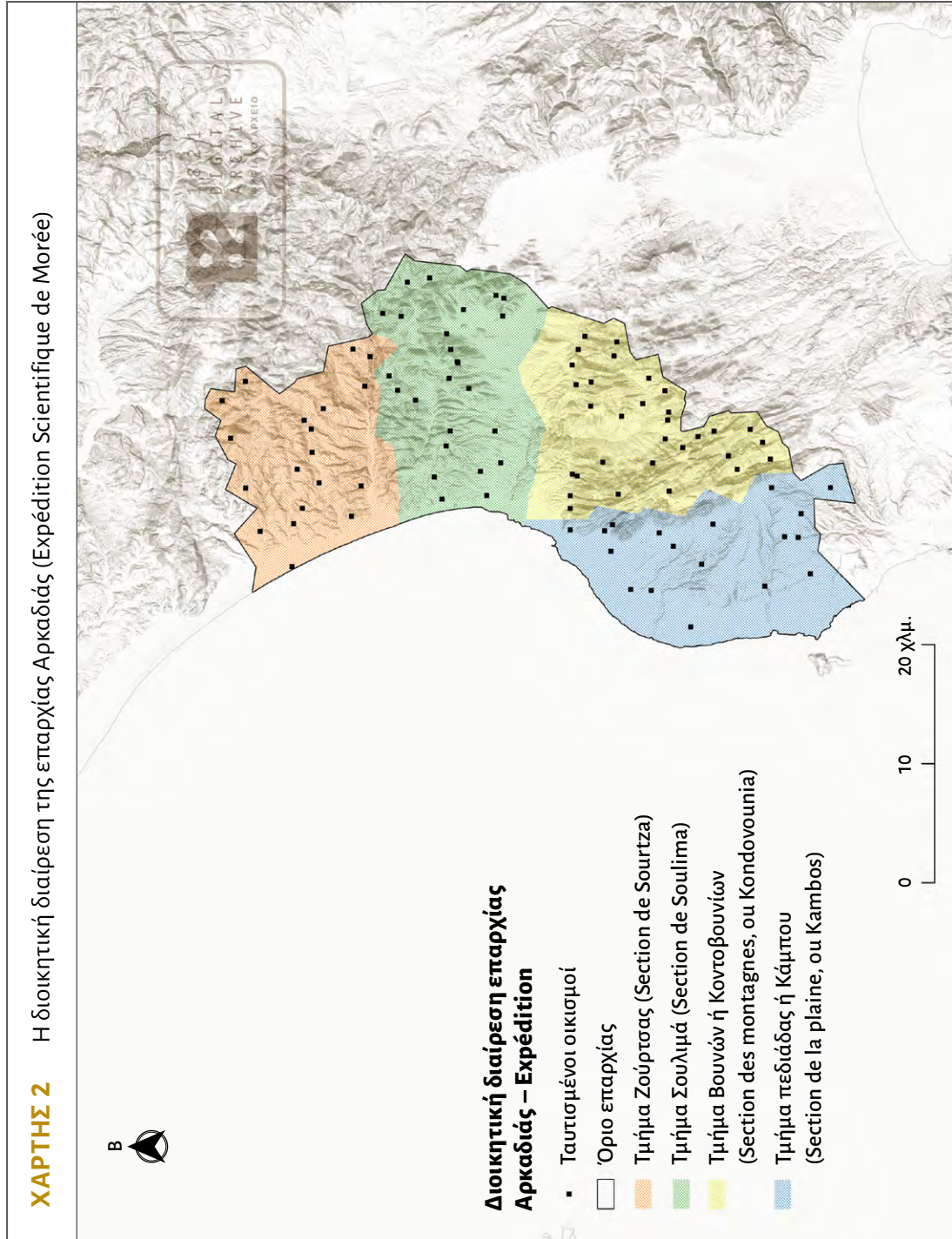
Η γεωγραφία, το κλειστό «λεκανοπέδιο», ίσως αποτελεί ερμηνευτικό παράγοντα της αντοχής του πλέγματος των οικισμών της Τρίπολης, καθώς η περιοχή δεν συγκέντρωνε τα απαιτούμενα χαρακτηριστικά για τη δημιουργία νέων οικισμών μετεπαναστατικά, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όπου παρατηρείται σταδιακή μετακίνηση πληθυσμών από τα ορεινά σε πεδινότερες θέσεις. Στην κατεύθυνση της αντοχής του πλέγματος των οικισμών της Τρίπολης θεωρούμε ότι συνηγορεί επίσης ο αναλογικά μικρός αριθμός τους που εγκαταλείπονται στην πορεία του χρόνου. Πρόκειται για

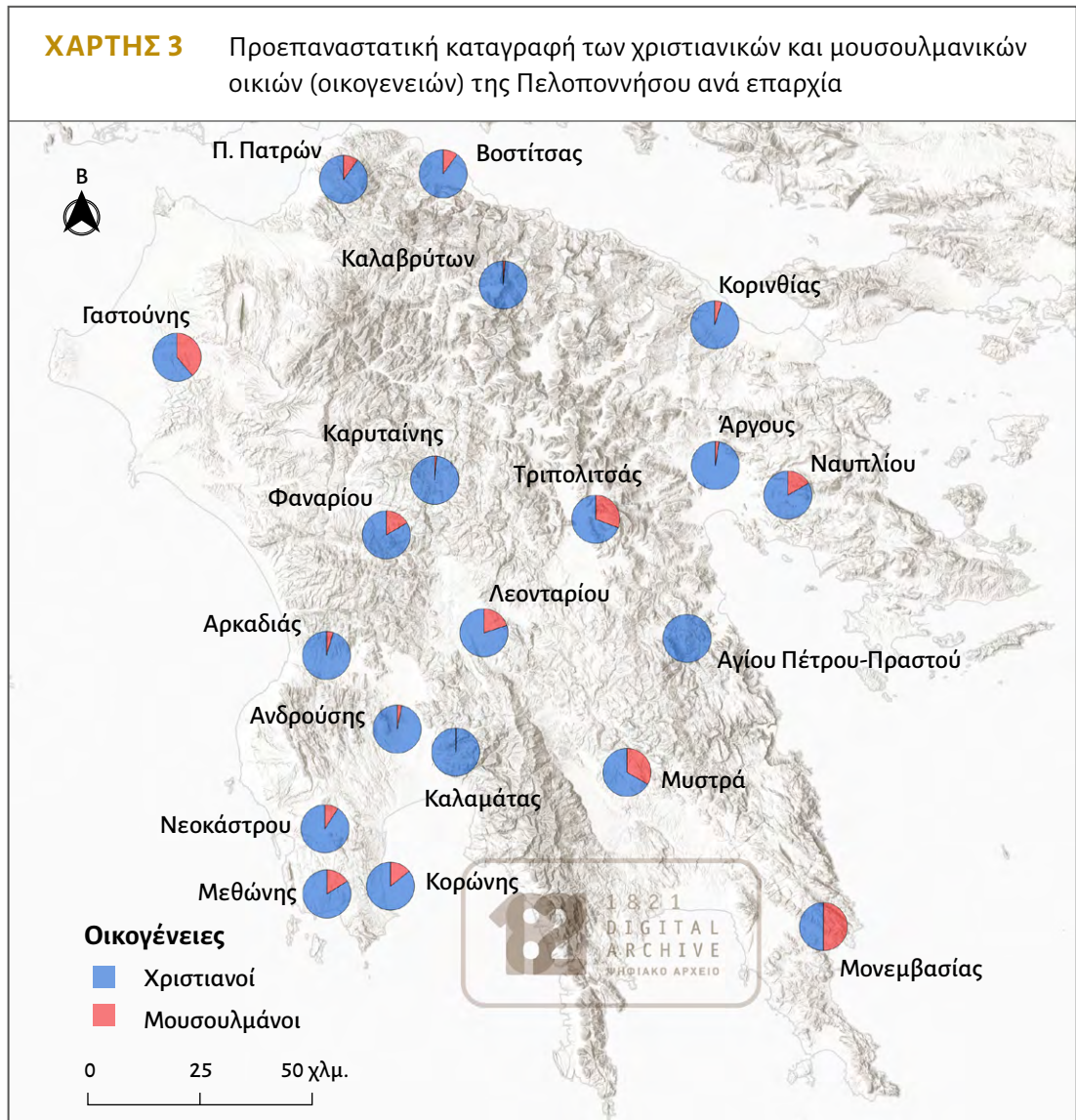
τις θέσεις Έλατος και Νούδαμο στα βόρεια της επαρχίας, καθώς και για τις θέσεις Γαρούνη και Μπογκός στα νότια.¹²⁹ Σε αυτές προστίθενται τα αταύτιστα τσιφλίκια της καταγραφής του Παλαμήδη, παρόλο που πρέπει να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για θέσεις που δεν άφησαν υλικά κατάλοιπα, καθώς ήταν πιθανώς καλύβες ή ευτελείς κατασκευές.

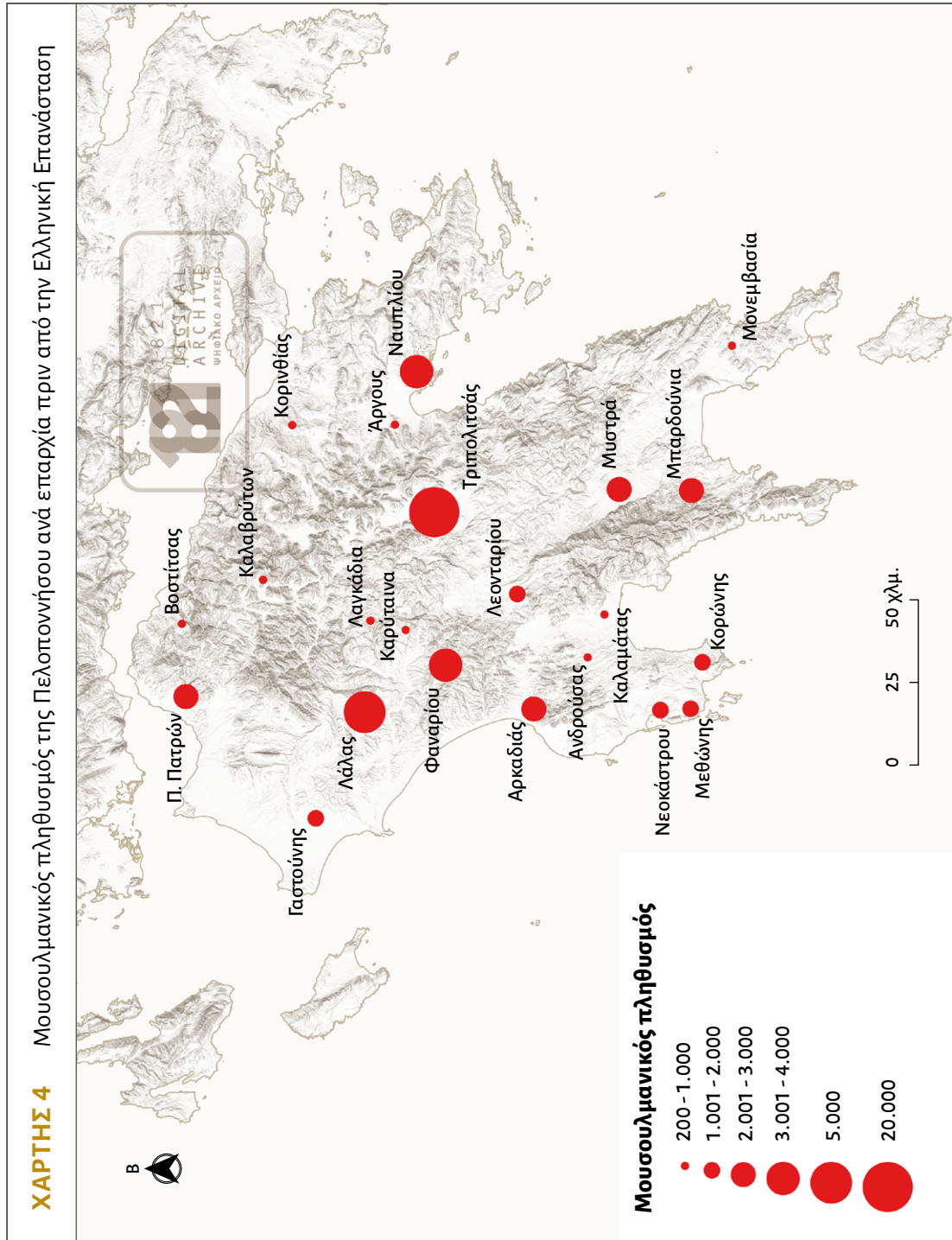
Στο πλαίσιο της μελέτης περίπτωσης έγινε προσπάθεια να αναδειχτούν τα βασικά ερωτήματα της έρευνάς μας και να παρουσιαστούν μερικά συμπεράσματα για την επαρχία Τρίπολης στην Επανάσταση. Οι σημαντικές αποκλίσεις των αριθμών για τον πληθυσμό, η απουσία πηγών για τον πληθυσμό κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, η αξιοπιστία των δεδομένων που συλλέχθηκαν στο τέλος του Αγώνα και το ζήτημα της χωρικής ταύτισης των τοπωνυμίων είναι ορισμένες μόνον από τις δυσκολίες που προκύπτουν κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας έρευνας. Έτσι, εδώ προσπαθήσαμε περισσότερο να προβληματοποιήσουμε έννοιες που συνδέονται άρρηκτα με τον κατοικημένο πελοποννησιακό χώρο, εστιάζοντας στην περίπτωση της Τρίπολης: τα γεωγραφικά και τα διοικητικά όρια, το μέγεθος των οικισμών και τις πυκνώσεις στον χώρο, τον ρόλο του υψόμετρου και το ζήτημα των καταστροφών. Θεωρούμε ότι η ποσοτική επεξεργασία των πληθυσμιακών δεδομένων και οι δυνατότητες χαρτογραφικής αποτύπωσης των πορισμάτων μας μπορούν να φωτίσουν με τρόπο πρωτότυπο και συστηματικό την έρευνα για το οικιστικό δίκτυο των οικισμών της Πελοποννήσου στην Επανάσταση.

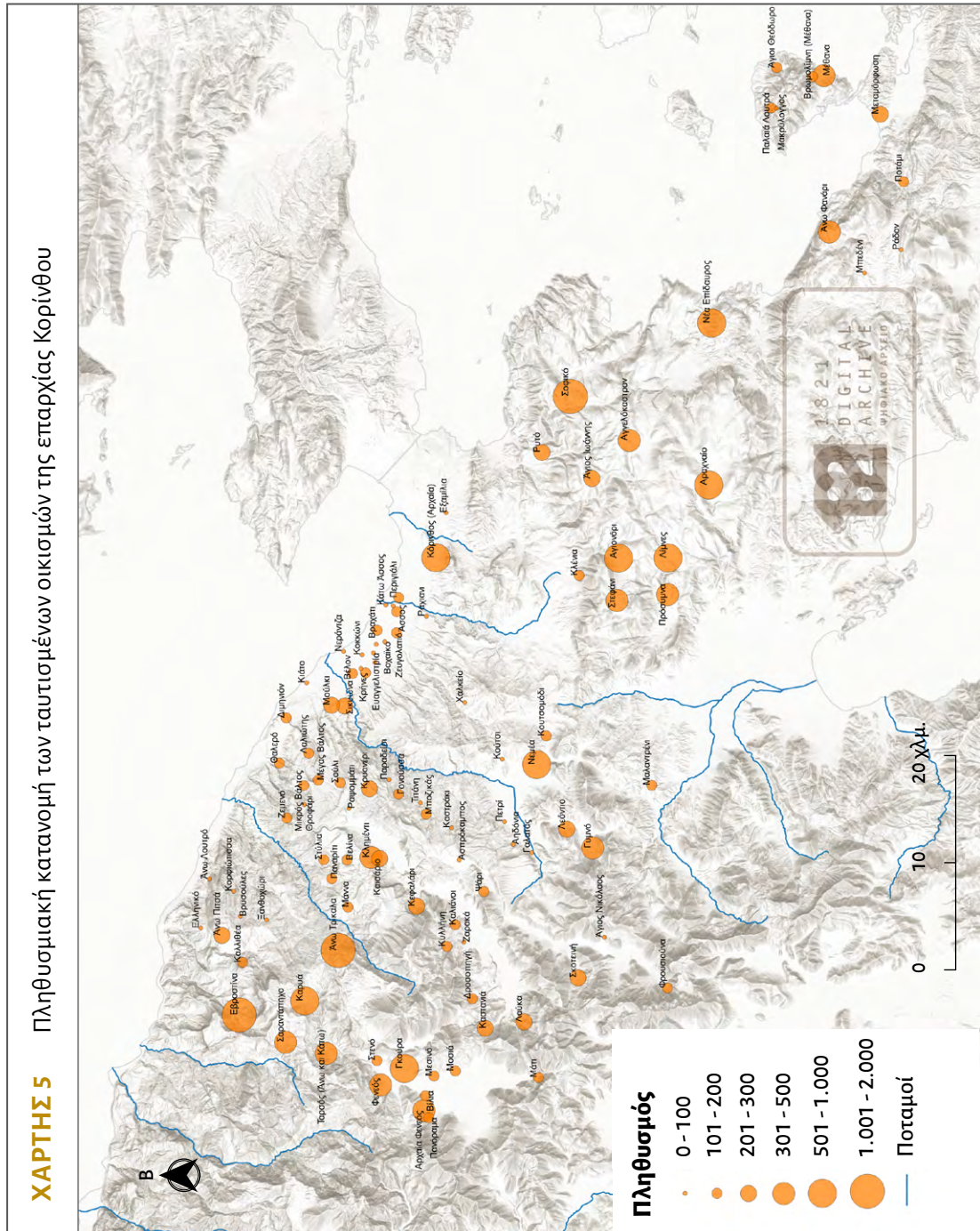
Χάρτες και γραφήματα

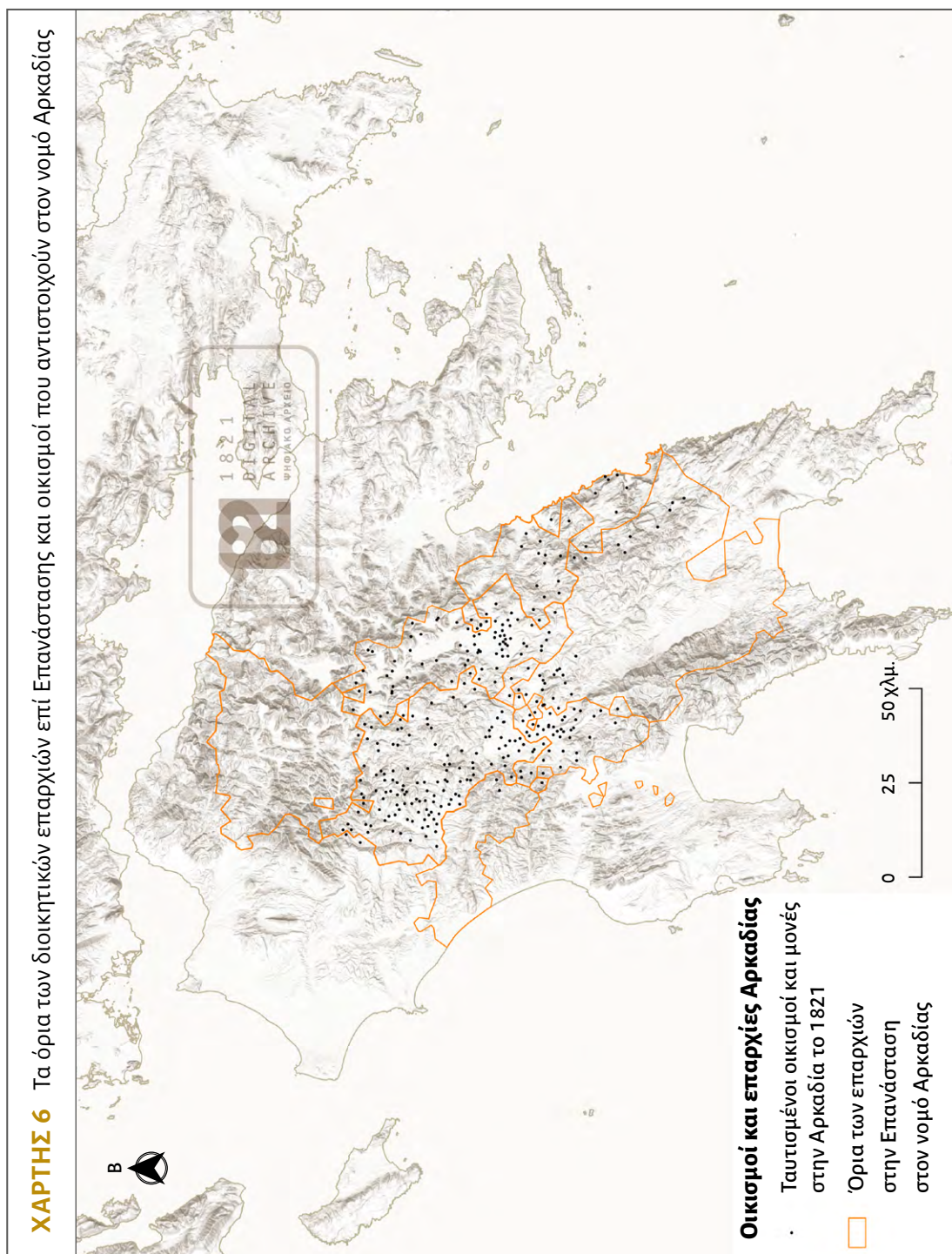

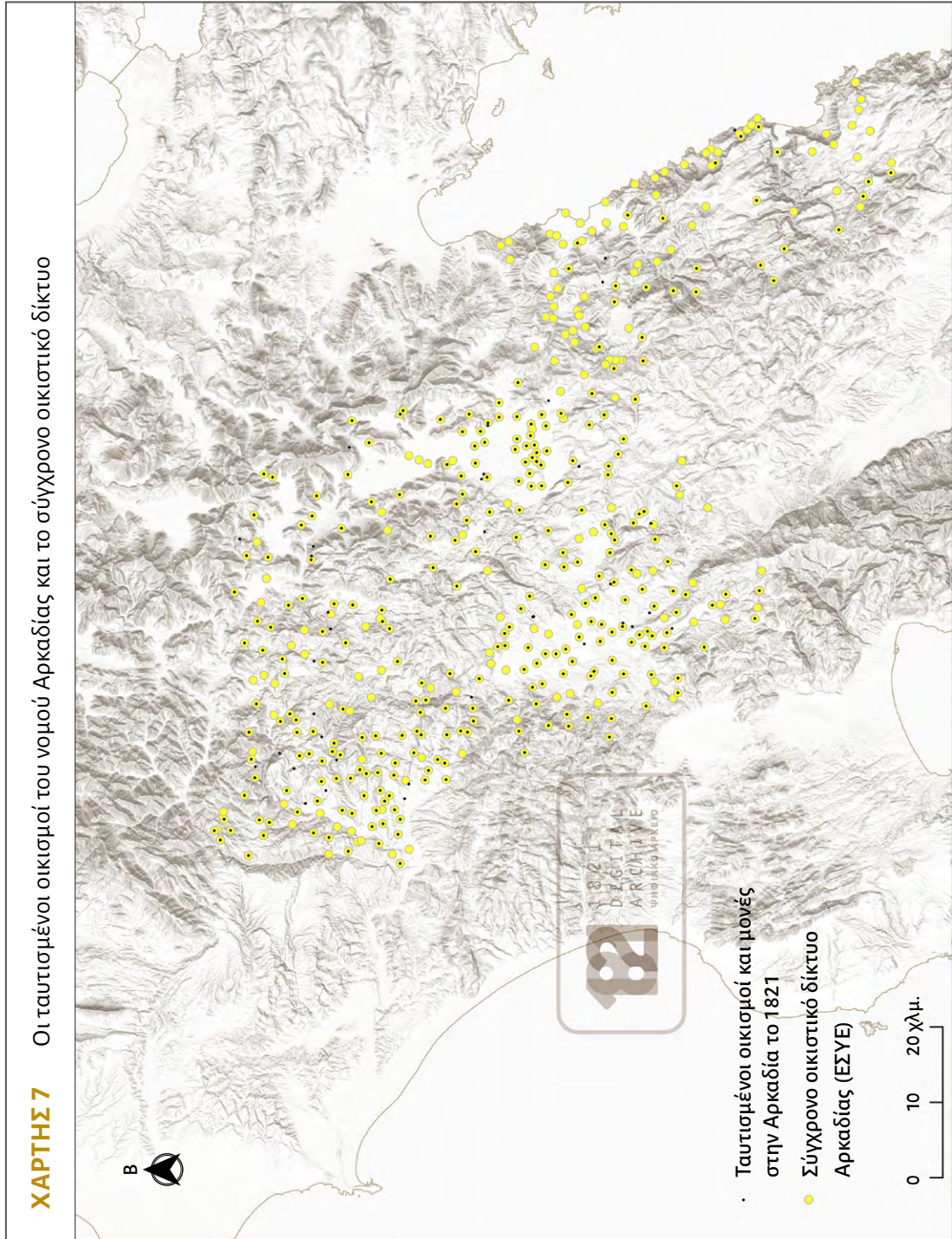

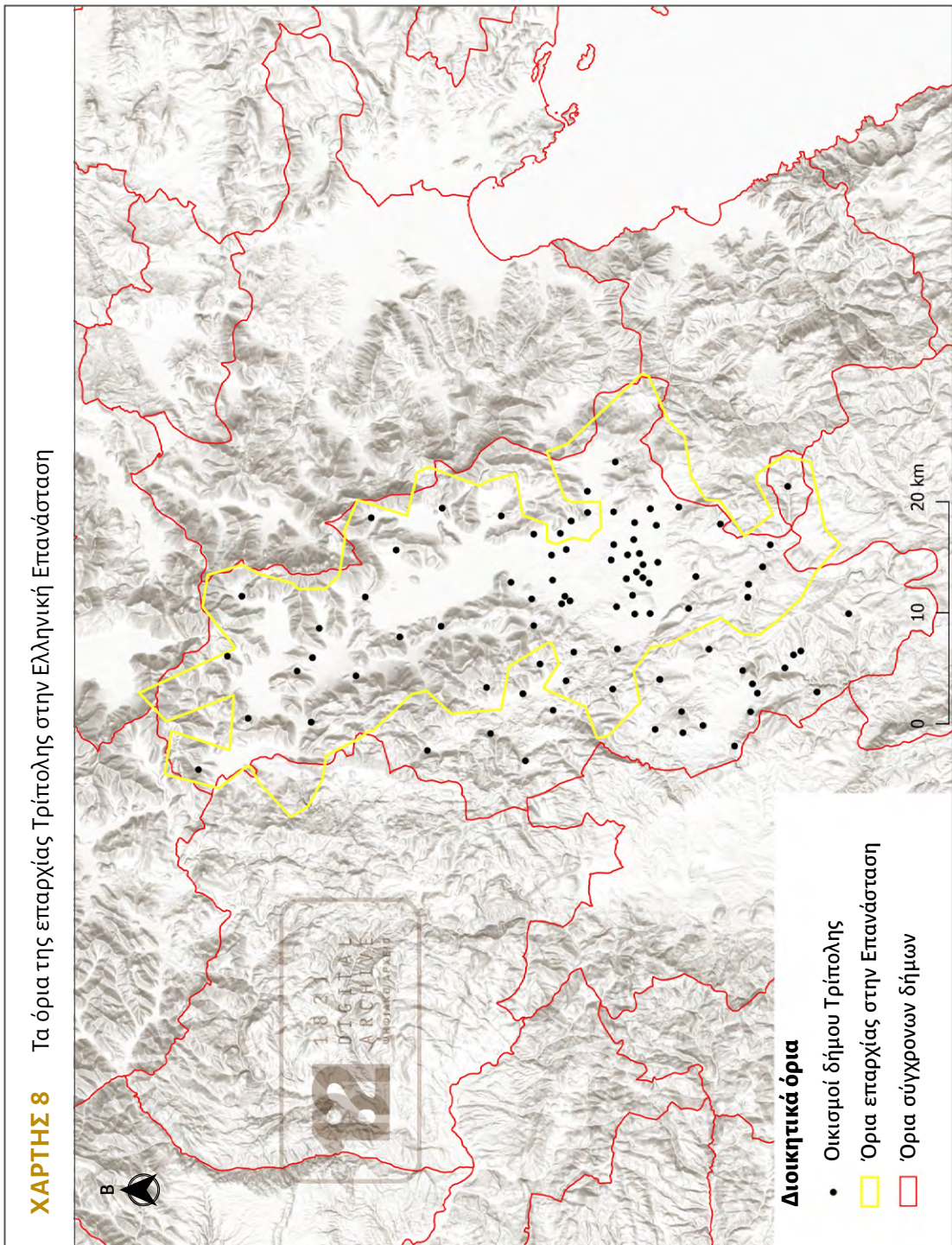

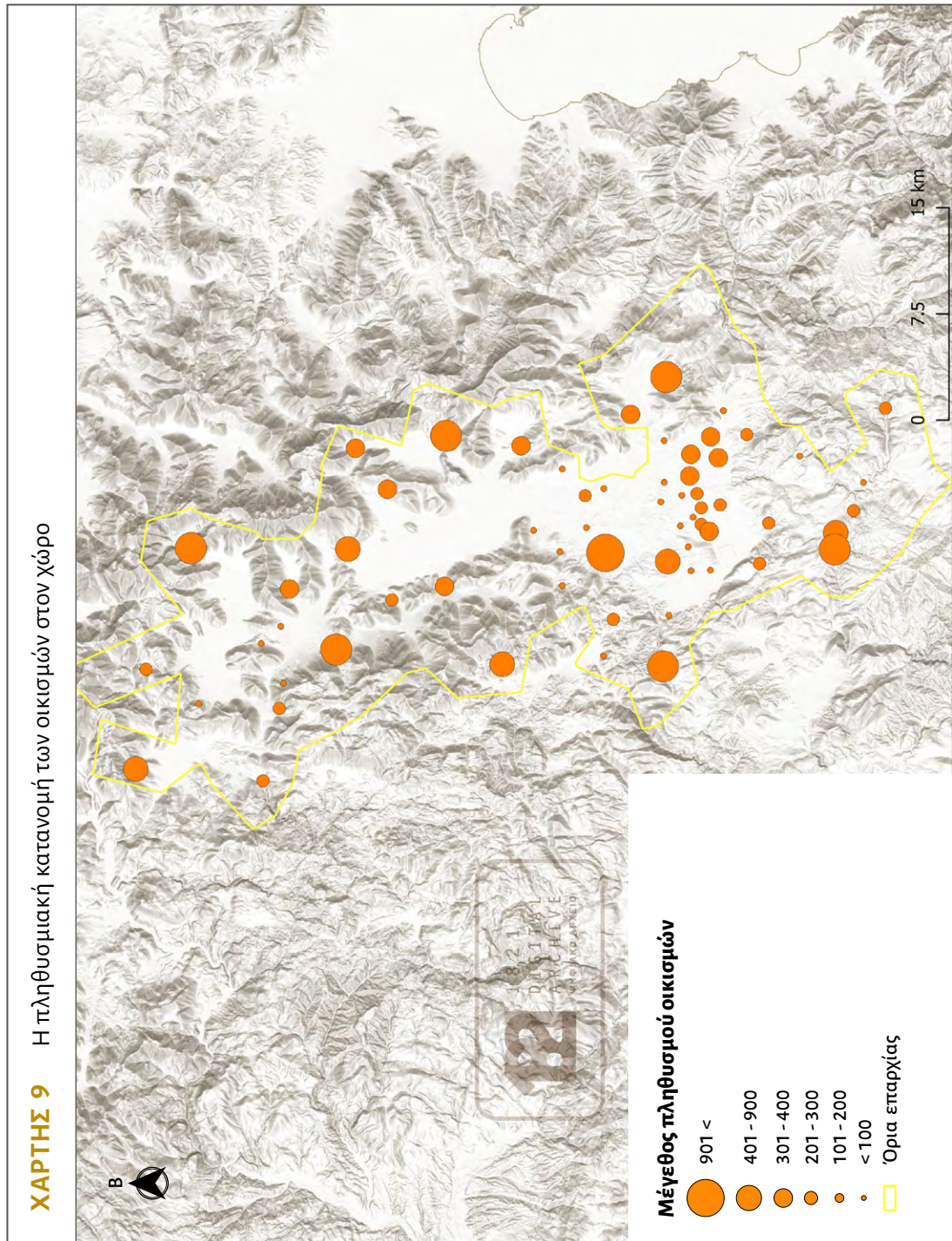

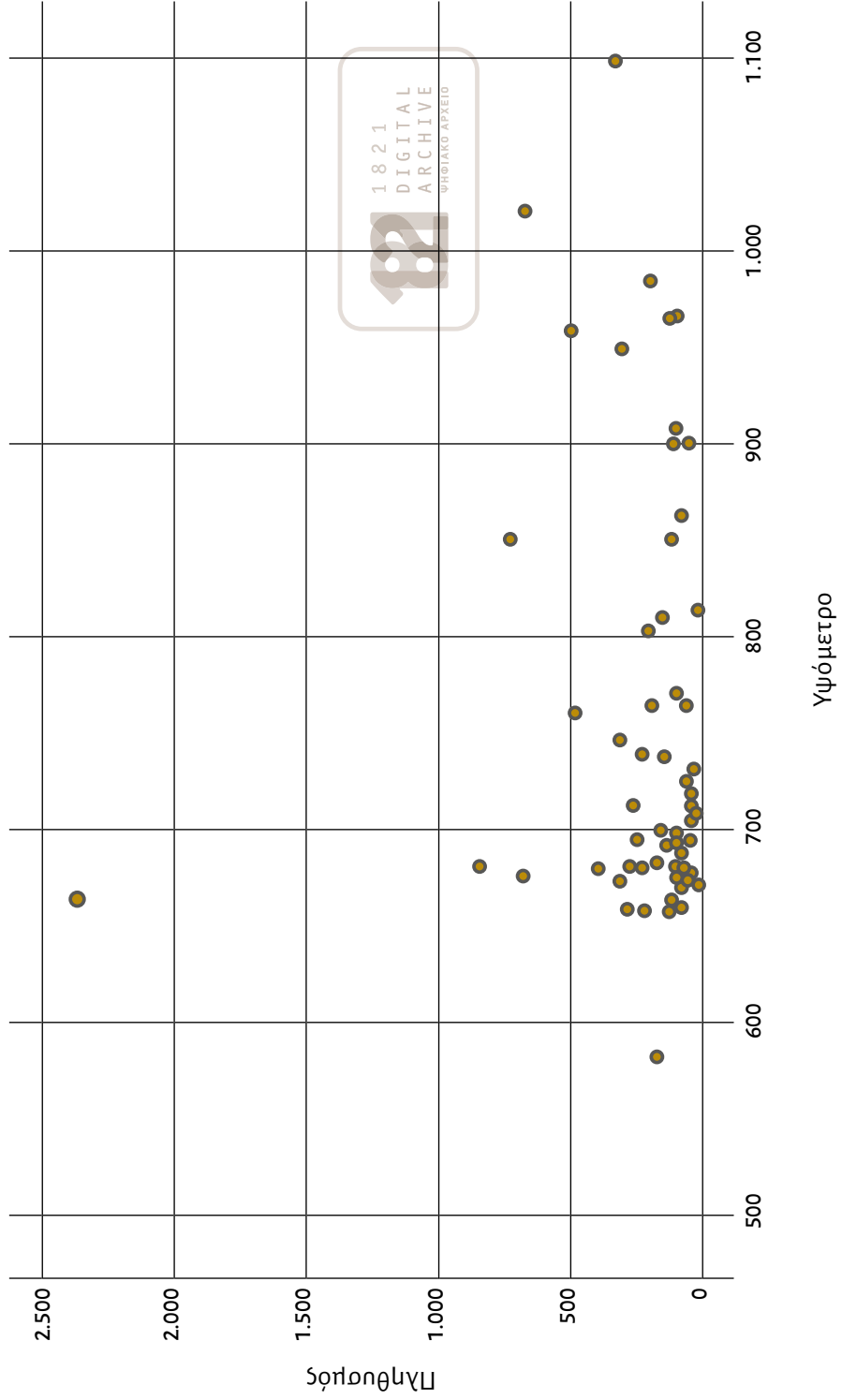

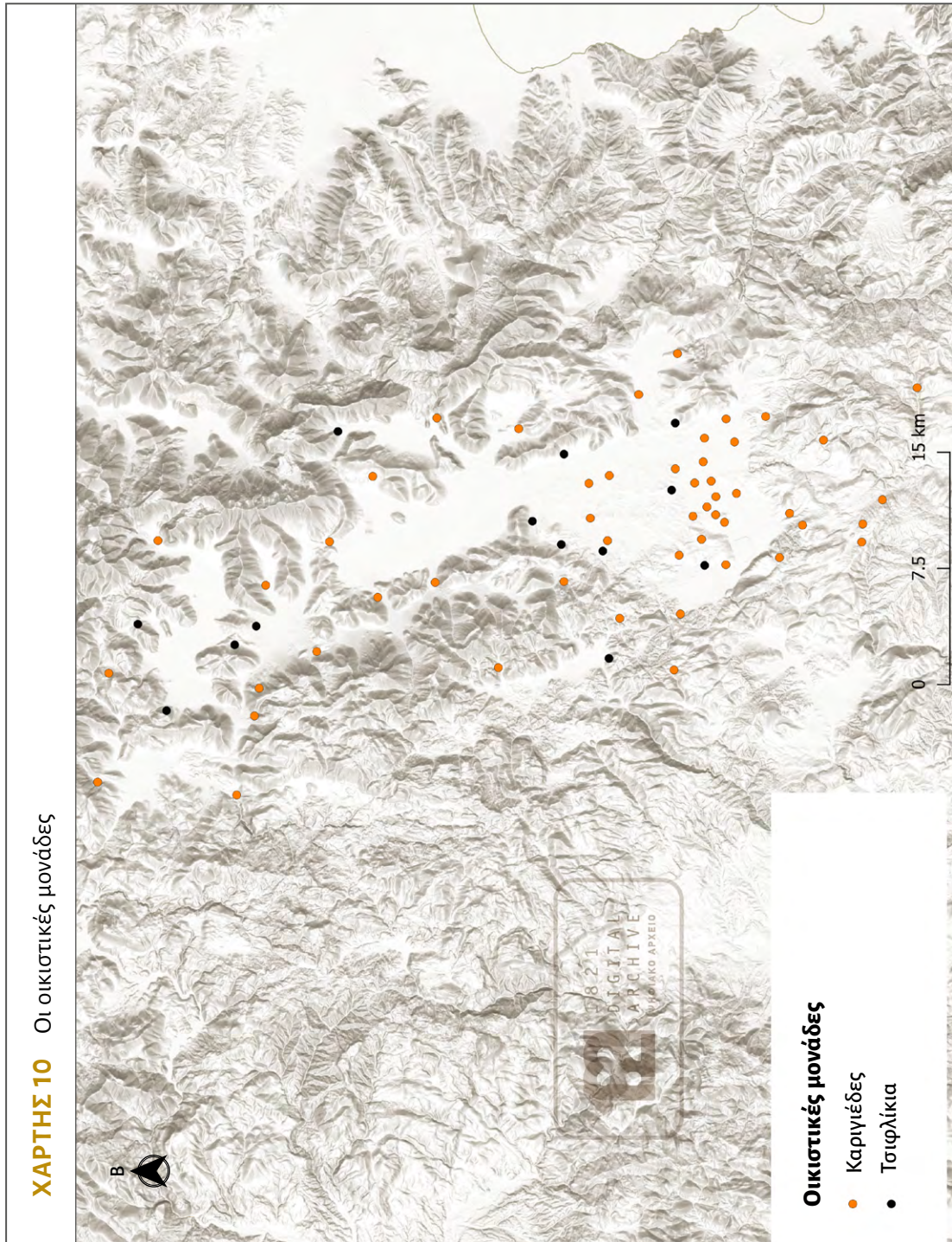

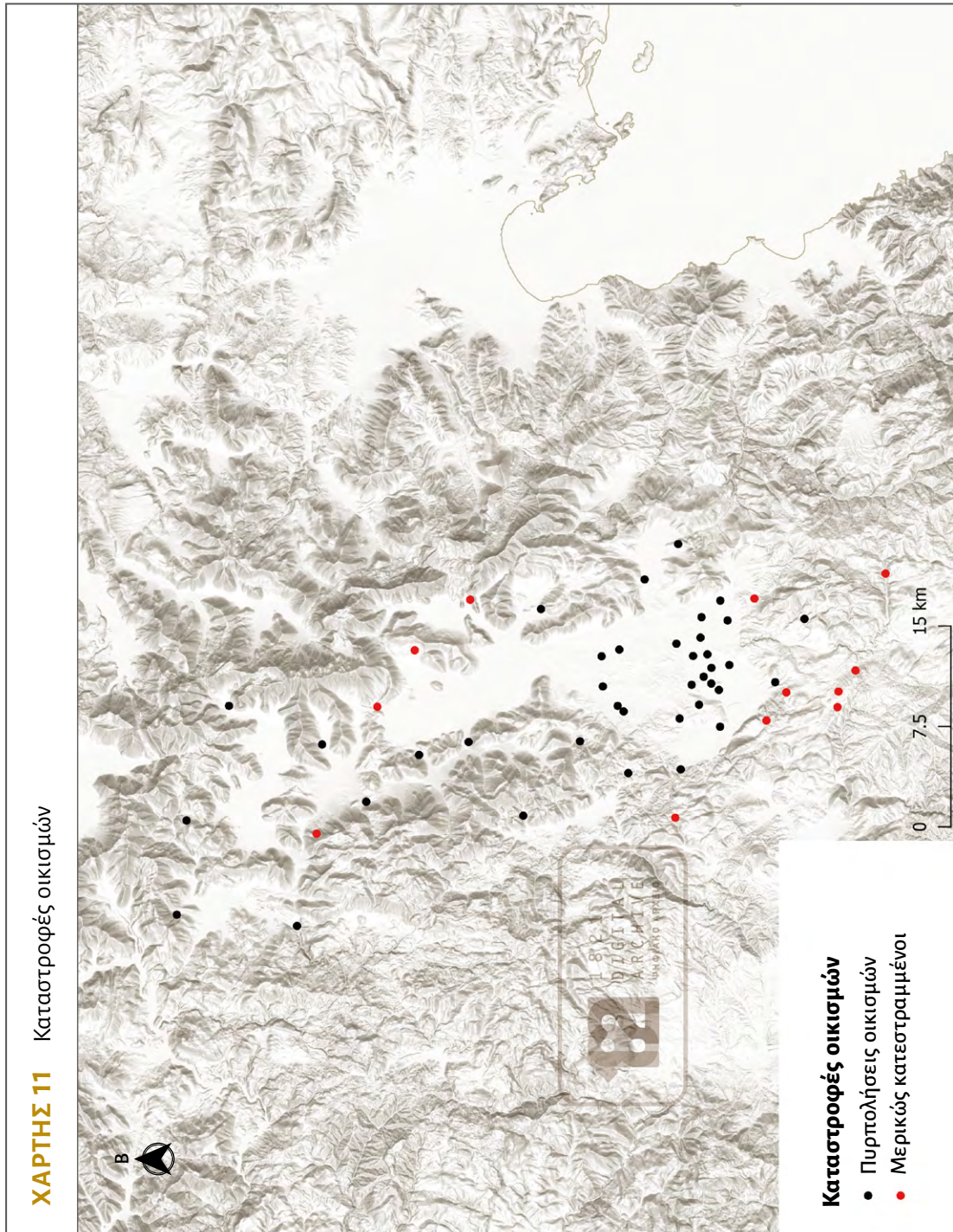

ΓΡΑΦΗΜΑ 1 Κατοίκηση και υψόμετρο

Σημειώσεις

1. Το κείμενο που ακολουθεί βασίζεται στην έρευνα «Το οικιστικό πλέγμα της Πελοποννήσου στα χρόνια της Επανάστασης», που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το διάστημα από την 1η Δεκεμβρίου του 2017 μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου του 2019, στο πλαίσιο της υλοποίησης του ερευνητικού προγράμματος «Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ψηφιακό Αρχείο» (<https://www.rchumanities.gr/1821-perigrafi-programmatos/>). Θα ήθελα να εκφράσω τις πιο θερμές μου ευχαριστίες προς το ΚΕΑΕ, για την εμπιστοσύνη που έδειξε με την ανάθεση μιας από τις πρωτότυπες έρευνες στο πλαίσιο του προγράμματος. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στις κυρίες Άντα Διάλλα, Δέσποινα Βαλατσού, Ιουλία Πεντάζου και Αθηνά Μποζικά για τη συνεργασία και την υποστήριξη. Ακαδημαϊκός υπεύθυνος του έργου είναι ο Δημήτρης Δημητρόπουλος, διευθυντής ερευνών στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών και επιστημονικός υπεύθυνος του προγράμματος «Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.)» (http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/section_b2-gr.html), τον οποίο ευχαριστώ και από εδώ για την αφειδώλευτη καθοδήγησή του. Επίσης, ευχαριστίες οφείλω στην Άννα Αθανασούλη, υποψήφια διδάκτορα του Πανεπιστημίου Κρήτης, για τη συνεργασία που είχαμε στο πλαίσιο της υλοποίησης του προγράμματος. Η παρούσα έρευνα αποτελεί τμήμα της εν εξελίξει διδακτορικής διατριβής με τίτλο «Συγκρότηση και μετασχηματισμοί του οικιστικού χάρτη της Πελοποννήσου, μέσα 17ου-μέσα 19ου αι.», που πραγματοποιείται στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, με τριμελή επιτροπή τη Βάσω Σειρηνίδου (επόπτρια), τη Μαρία Ευθυμίου και τον Δημήτρη Δημητρόπουλο. Το παρόν κείμενο δεν φιλοδοξεί να παρουσιάσει πορίσματα της έρευνας εν είδει εκτεταμένων συμπερασμάτων για τους οικισμούς της Πελοποννήσου κατά την Επανάσταση. Στόχος του είναι περισσότερο να εκθέσει κατά το δυνατόν συνοπτικά και συνεκτικά το ιστοριογραφικό, ερευνητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο μελέτης για τη διερεύνηση των ερωτημάτων που απασχόλησαν την έρευνα και να προβεί σε ορισμένες ερμηνευτικές προσπάθειες στο πλαίσιο της επεξεργασίας των δεδομένων. Σημειώνεται ότι πολύ σύντομα θα αναρτηθεί στο διαδίκτυο μια ψηφιακή εφαρμογή η οποία θα στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε δυναμικό χαρτογραφικό υπόβαθρο, θα περιλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του τεκμηριωτικού υλικού που συγκεντρώθηκε στο πλαίσιο της έρευνας και θα είναι διαθέσιμη τόσο από τον κόμβο του «Ψηφιακού Αρχείου 1821», όσο και από τον αντίστοιχο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (http://www.eie.gr/nhrf/institutes/ihr/protovoulia_21_IHR_NHRF/index.html).
2. Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1867), 1.
3. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά*, ζ'. Η απογραφή του 1861, που διενεργήθηκε υπό την εποπτεία του καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντή του Γραφείου της Δημόσιας Οικονομίας Ι. Σούτσου αποτελεί ορόσημο για την ποιοτική αναβάθμιση των επίσημων στατιστικών του ελληνικού κράτους και την υιοθέτηση πιο έγκυρων επιστημονικών μεθόδων με σκοπό την ακριβέστερη καταμέτρηση του πληθυσμού. Για την εξέλιξη των απογραφικών μεθόδων στο ελληνικό κράτος, βλ. αναλυτικότερα Ευτυχία Κοσμάτου, «Από την πολιτειογραφία στην ιστορική δημογραφία (19ος-20ός αιώνας)», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1832-2002*, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος

- Ε. Σκλαβενίτης (Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004), τ. 2, 31-56. Ολόκληρη η απογραφή, με προλεγόμενα και με επιμέλεια της ανατύπωσης δημοσιεύτηκε στο Γιάννης Μπαφούνης, *Στατιστική της Ελλάδος: Πληθυσμός του έτους 1861, εν Αθήναις 1862*, Παράρτημα του Περιοδικού *Μνήμων* 7 (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων» και Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991).
4. Στη συνέχεια, στη σχετική ενότητα, παρατίθενται οι συνολικοί αριθμοί που αφορούν τον πληθυσμό της Πελοποννήσου πριν και μετά τον Αγώνα.
 5. Σπύρος Ασδραχάς και Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Το ανθρώπινο δίκτυ», στο *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, επιμ. Σπύρος Ασδραχάς με τη συνεργασία των Ν. Ε. Καραπιδάκη, Όλγας Κατσιαρδή-Hering, Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Άννας Ματθαίου, Michel Sivignon, Traian Stoianovich (Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003), τ. 1, 71-149.
 6. Για τα είδη, τα χαρακτηριστικά, το περιεχόμενο και την ιστοριογραφική χρήση των πηγών που αναφέρονται στον πληθυσμό κατά την περίοδο πριν από την καθιέρωση των επίσημων κρατικών απογραφών, βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Ιστοριογραφικές χρήσεις των προ-στατιστικών μαρτυριών για τον πληθυσμό», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1832-2002*, 59-76 και Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα*, Τετράδια Εργασίας 27 (Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004), 15-40.
 7. Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης, «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας: Ερευνητικά ζητούμενα και προβλήματα των πηγών», στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου: Ιστορικά μελετήματα*, Τετράδια Εργασίας 18 (Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003), 13.
 8. Και όχι άδικα, όπως θα μπορούσε να υποστηριχτεί. Η αναζήτηση των αιτιών που οδήγησαν στην Επανάσταση, η έμφαση στα πολεμικά και τα πολιτικά γεγονότα τέθηκαν στο επίκεντρο του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος. Τις κατακτήσεις της ιστοριογραφίας αναφορικά με πτυχές της Επανάστασης, τις ερευνητικές προϋποθέσεις για την περαιτέρω εξέτασή της και τη συσχέτισή της με τη σύγχρονη ελληνική ιδεολογία από την ίδρυση του κράτους μέχρι και μετά τη Μεταπολίτευση αναλύει με εξαιρετική ενάργεια στο σύντομο κείμενό του ο Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821», στο *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους: Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, επιμ. Αντώνης Λιάκος και Έφη Γαζή (Αθήνα: Νεφέλη, 2003), 53-68. Ο αντίστοιχος προβληματισμός παρουσιάζεται στο Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821: Από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας, στην υποβάθμιση και στη σιωπή», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1832-2002*, τ. 1, 579-594.
 9. Χρήστος Λούκος, «Οι στόχοι του συνεδρίου», στο *Όψεις της Επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, Χρήστος Λούκος, Παναγιώτης Μιχαηλάρης (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων», 2018), 15-16.
 10. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821: Ιστορική μελέτη* (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1939): πρόκειται για μια μελέτη που ιστοριογραφικά δεν μπορεί να ιδωθεί παρά εντός του πλαισίου των συνεπειών της πρόσφατης προσφυγικής μετακίνησης του 1922.
 11. Για μια επισκόπηση των προσφυγικών μετακινήσεων στο πλαίσιο της Επανάστασης του 1821, βλ. Κώστας Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις: Πολεμικές καταστροφές και νέες εγκαταστάσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, *Η Ελληνική Επανάσταση*,

- 1821-1832: Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 235-244. Για τη Σύρο και το Ναύπλιο, βλ. ενδεικτικά Ανδρ. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης (Σύρας)*, τ. 2, *Η Ερμούπολις (1826-1827)* (Αθήνα: 1983) και Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Πρόνοια, ο πρώτος προσφυγικός οικισμός της ελεύθερης Ελλάδας», *Αρχαιολογία* 51 (Ιούνιος 1994): 35-46.
12. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975), τ. 11, 152-158.
 13. Για μια προσπάθεια εννοιολογικής αποσαφήνισης της έννοιας του χώρου και των βασικών θεωρητικών επεξεργασιών της γεωγραφικής σκέψης, βλ. Θωμάς Μαλούτας, «Θεωρίες του χώρου και χώρος της θεωρίας. (I) Γεωγραφία και φαινομενολογία: Δοκιμή φαινομενολογικής θεμελίωσης της έννοιας του χώρου», *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών* 63 (1986): 280-292.
 14. Θεόδωρου Κ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής: Από τα 1770 έως τα 1836*, εισαγωγή–ευρετήριο–επιμέλεια Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, φωτομηχανική επανέκδοση της 1ης έκδοσης, *Επιστημονική Βιβλιοθήκη 3* (Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 2015), 123.
 15. Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης: Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας*, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* (Αθήνα: Τα Νέα, 2009), 76. Βλ. επίσης Νίκος Ροτζώκος, «Τοπική και εθνική ταυτότητα στα απομνημονεύματα των πελοποννησίων αγωνιστών της Επανάστασης του 1821», στο «*Απομνημόνευμα: Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*», *Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 20-21 Μαρτίου 2019*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Νίκη Μαρωνίτη, Παντελής Μπουκάλας (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2020), 53-75. Για τις αλλαγές στις σχέσεις εξουσίας και στις πολιτικές ιεραρχίες που έφερε στον πελοποννησιακό χώρο το ξέσπασμα της Επανάστασης, βλ. Διονύσης Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», στο *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, 153-174.
 16. Για τη συνεισφορά που μπορούν να έχουν τα φορολογικά κατάστιχα ως πηγές τεκμηρίωσης της ιστορίας των οικισμών και ευρύτερα για τη χρήση τους ως πηγών της ιστορικής γεωγραφίας στο οθωμανικό πλαίσιο, βλ. Phokion Kotzageorgis, «Ottoman Tax Registers and Geo-history», *Ιστοριογεωγραφικά / Historico-geographica* 16-17 (2018): 17-29. Σε αντίστοιχο πλαίσιο, βλ. Ηλίας Κολοβός, «Όπου ην κήπος»: *Η μεσογειακή νησιωτική οικονομία της Άνδρου σύμφωνα με το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670*, Καϊρειος Βιβλιοθήκη (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017).
 17. Η παρατήρηση αυτή τεκμηριώθηκε για ικανές περιπτώσεις οικισμών, με βάση την αντιπαράθεση μεταξύ των δεδομένων απογραφικού τύπου που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα και των φορολογικών τεκμηρίων της επαναστατικής περιόδου που βρίσκονται υπό επεξεργασία στο πλαίσιο του προγράμματος «Τα οικονομικά του Αγώνα: Φορολογία και κράτος», το οποίο υλοποιείται στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με επιστημονικό υπεύθυνο τον Δημήτρη Δημητρόπουλο και ομάδα έργου τον Βαγγέλη Σαράφη (υποψήφιο διδάκτορα ιστορίας, ΕΚΠΑ), τον οποίο ευχαριστώ για τη συστηματική μας συνεργασία· για περισσότερες πληροφορίες, βλ. «1821-2021: 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, ημερομηνία επίσκεψης 23 Φεβρουαρίου 2021, http://www.eie.gr/nhrf/institutes/ihr/protovoulia_21_IHR_NHRF/details.html#tab-09.

18. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν*, 2η έκδ. (Αθήνα: Ερμής, 2012), 104-105. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Αργεία γη: Από το τεριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου-αρχές 19ου αι.)* (Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003), 31.
19. Παρακάτω αναφέρεται βάσει ποιου διοικητικού διατάγματος μελετάται η διοικητική οργάνωση της Πελοποννήσου την περίοδο αυτή.
20. Για τον Rouquerville, βλ. Όλγα Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια: Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία, 1550-1821* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2003), 358-401.
21. Γιώργος Τόλιας, «Χώρος και ιστορία: Αρχαιοδικικές και ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της γεωγραφίας, 19ος-20ός αι.», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1832-2002*, τ. 2, 104.
22. Δανειζόμαστε τον όρο από το ομώνυμο βιβλίο της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη, *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια, 1828-1831* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1985). Για την οργάνωση της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής, βλ. 45-66.
23. Για μια συστηματική ανάλυση των πεπραγμένων της Γαλλικής Αποστολής, βλ. Γιάννης Σαΐτας, επιμ., *Το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά, 1829-1838*, Α' Μέρος, *Τμήμα Φυσικών Επιστημών*, και Β' Μέρος, *Τμήμα Αρχαιολογίας, Τμήμα Αρχιτεκτονικής, Γλυπτικής, Επιγραφών* (Αθήνα: Μέλισσα, 2011 και 2017). Συνοπτικότερα στοιχεία παρατίθενται στο Γιάννης Σαΐτας, «Η Γαλλική Αποστολή: Η επιστημονική εξερεύνηση του Μοριά, 1829-1830», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, 389-404.
24. Rufus Anderson, *Observations upon the Peloponnesus and Greek Islands made in 1829* (Βοστώνη: Crocker and Brewster, 1830). Για τη δραστηριότητα των αμερικανικών ιεραποστολών στον ελληνικό χώρο, βλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *Αμερικανοί ιεραπόστολοι στην Ελλάδα* (Αθήνα και Γιάννινα: Δωδώνη, 2001). Για την ιεραποστολική παρέμβαση στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, βλ. ειδικότερα Αντώνης Σμυρναίος, *Προτεσταντική προπαίδεια και νεοελληνική εκπαίδευση κατά το 19ο αιώνα* (Αθήνα: Ψηφίδα, 2006).
25. Στην επισήμανση αυτή προβαίνει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος στο «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», Τετράδια Εργασίας 7 (Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1984), 11-12, όπου αναδεικνύει, πέρα από τα «τρία μεγάλα αγκωνάρια» της ιστορικής δημογραφίας (γέννηση, γάμος, θάνατος) και τη μετανάστευση, τη σημασία της μελέτης του οικιστικού πλέγματος, αποδίδοντας στα ελληνικά τον γαλλικό όρο «reuplement».
26. Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, ως αυτοτελής οικισμός ορίζεται «ένα σύνολο οικοδομών, οι οποίες γειτονεύουν και τα κτίρια των οποίων δεν απέχουν μεταξύ τους περισσότερο από διακόσια (200) μέτρα, αν δεν υπάρχει εγκεκριμένο σχέδιο πόλεως, και μέχρι χίλια (1000) μέτρα, αν υπάρχει, και περιλαμβάνουν δέκα (10) τουλάχιστον κατοικίες νοικοκυριών ή μία συλλογική κατοικία ή κατοικίες νοικοκυριών και συλλογικές κατοικίες στις οποίες μπορούν να κατοικήσουν κανονικά πενήντα (50) τουλάχιστον άτομα, ανεξάρτητα αν αυτά κατοικούν όλο το έτος ή μία μόνο ορισμένη εποχή». Ως αυτοτελείς οικισμοί ορίζονται και οι μικρονησίδες, ανεξάρτητα από τις ανωτέρω προϋποθέσεις (<https://www.statistics.gr/documents/20181/979694/>).
27. Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι: Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο* (Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003), 238-253. Για τη λειτουργία των κοινοτήτων στο πλαίσιο των φορολογικών υποχρεώσεων, βλ. Ευτυχία Λιάτα, «Οι κοινότητες: Ένας θεσμός με πολλές όψεις», στο *Ιστορία του*

- Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821: Διαφωτισμός – Ιστορία της Παιδείας – Θεσμοί και Δίκαιο*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 321-324.
28. Μ. Αγγελίδης, «Η διεπιστημονική προσέγγιση των ζητημάτων αιχμής της ανάπτυξης του χώρου», στο *Επιστήμες και περιβάλλον στα τέλη του αιώνα: Προβλήματα και προοπτικές*, επιμ. Δ. Ρόκκος (Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1994), 251-260. Για τη χρήση της έννοιας του δικτύου στην ιστορική ανάλυση σε ένα διαφορετικό πλαίσιο μελέτης από αυτό που εξετάζεται εδώ, βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Δίκτυα της διασποράς: Μεθοδολογικές παρατηρήσεις», στο *Διασπορά–Δίκτυα–Διαφωτισμός*, επιμ. Μαρία Α. Στασινοπούλου και Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Τετράδια Εργασίας 28 (Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2005), 13-16.
 29. Γιώργος Πρεβελάκης, «Για την ανάπτυξη της επιστήμης του χώρου στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα: Τριμηνιαία Έκδοση Επιστημονικού Προβληματισμού και Παιδείας* 1 (1978): 55.
 30. Τη σχετική προβληματική στα πρώτα βήματα της γεωγραφίας ως επιστήμης στην Ελλάδα αναπτύσσει ο Γιώργος Πρεβελάκης, «Για την ανάπτυξη», 55-62. Για τον ορισμό της γεωγραφίας, τις καταβολές της, τα κυρίαρχα παραδείγματα μελέτης και την έννοια της κυριαρχίας σε σχέση με την εναλλαγή των τελευταίων, βλ. Θωμάς Μαλούτας, «Θεωρίες του χώρου και χώρος της θεωρίας (II) Γεωγραφική μετα-θεωρία ή γεωγραφική σκέψη και κοινωνικοί μετασχηματισμοί», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 71 (1988): 125-191.
 31. Η μελέτη του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας* (Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1985), αποτελεί την πληρέστερη και πλέον συνεκτική προσπάθεια να εξαχθούν επιστημονικά συμπεράσματα ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου στα νεότερα χρόνια· Λεωνίδας Φ. Καλλιβερέτακης, «Ιστορική έρευνα των οικισμών», 14. Για τη σχετική ιστοριογραφική επισκόπηση, βλ. Κώστας Κόμης, «Από τη γεωγραφία στην ιστορική δημογραφία (19ος-20ός αιώνας)», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1832-2002*, τ. 2, 17-30.
 32. Για το ιστοριογραφικό ρεύμα των *Annales*, βλ. Γκέοργκ Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας (Αθήνα: Νεφέλη, 2006), 73-90.
 33. Michel Siviignon, «Ο γεωγραφικός υπερκαθορισμός», στο *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τ. 1, 47-69.
 34. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Μερικά θεωρητικά και ένα παράδειγμα: Λιμάνια και θαλάσσιοι δρόμοι στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο (18ος και αρχές 19ου αιώνα)», στο *Διπλό ταξίδι: Ψηλαφήσεις ενός ιστορικού* (Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2009), 133.
 35. Για τις έννοιες του σχεσιακού, του σχετικού και του απόλυτου χώρου, βλ. Βασίλης Αυδίκος, «Ο χώρος ως σχέση: Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και πλαίσιο έρευνας», *Γεωγραφίες* 17 (2010): 33-47.
 36. Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821: Από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας, στην υποβάθμιση και στη σιωπή», τ. 1, 584-586.
 37. Η διάσταση του γεωγραφικού χρόνου αναλύεται στο μνημειώδες έργο του Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, τ. 1, *Ο ρόλος του περιγύρου*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσστάκη, 2η έκδ. (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005).
 38. Erika Weiberg, Ingmar Unkel, Katerina Kouli, Karin Holmgren, Pavlos Avramidis, Anton Bonnier, Flint Dibble, Martin Finné, Adam Izdebski, Christos Katrantsiotis, Sharon R.

- Stocker, Maria Andwinge, Kalliopi Baika, Meighan Boyd, Christian Heymann, «The Socio-environmental History of the Peloponnese during the Holocene: Towards an Integrated Understanding of the Past», *Quaternary Science Reviews* 136 (2016): 62-64.
39. Jean-Baptiste-Geneviève-Marcellin Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage de la Commission Scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique* (Παρίσι και Στρασβούργο: F. G. Levrault, 1836), τ. 1, 29-30· η μετάφραση είναι του συγγραφέα.
40. Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage*, τ. 1, 31.
41. Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης, «Ιστορική έρευνα των οικισμών», 13-14.
42. Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωση κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, 1821-1827: Συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής διοικήσεως* (Αθήνα: χ.ε., 1966).
43. Βάσει αυτών των πηγών στη σχετική απόπειρα προβαίνει ο Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, 99-113.
44. Αναστασία Κυρκίνη, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα: Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)* (Αθήνα: Αρσενίδης, 1996).
45. Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος* (Αθήνα: Βασιλικό Τυπογραφείο, 1852), τ. 11, 401-403. Για τον αριθμό των επαρχιών που καταγράφονται στα χρόνια του κυβερνήτη Καποδίστρια, βλ. «Στατιστικά παρατηρήσεις 1828, 1829, 1830», *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κώστας Δαφνής (Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1987), τ. 8, 105-335· απαριθμούνται 27 επαρχίες στην Πελοπόννησο, 16 στη Στερεά Ελλάδα και 6 τμήματα για τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Γαλλικής Αποστολής ο αριθμός των επαρχιών της Πελοποννήσου ανέρχεται σε 28, καθώς περιλαμβάνεται και η «Sparte Occidentale», που αντιστοιχεί στη Δυτική Μάνη.
46. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου*, 29-31.
47. Sivignon, Michel, «Ο γεωγραφικός υπερκαθορισμός», 62-64.
48. Apostolos Vacalopoulos, «La retraite des populations grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* 4 (1963): 265-276. Η ερμηνεία σχετικά με την καταφυγή των πληθυσμών στα ορεινά εδραιώθηκε και κυριάρχησε στη λογοτεχνία και στην ιστοριογραφία του 19ου και κατόπιν του 20ού αιώνα συγκροτώντας το βασικό συστατικό του εξηγηματικού σχήματος για τις τύχες του ελληνικού έθνους, βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Το βουνό, οι κλέφτες: Δύο κρίκοι της εθνικής αφήγησης», στο *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας): Συνέδριο προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, Ρέθυμνο 12-14 Απριλίου 2013*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015), 3.
49. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η “αποχώρηση” πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας: Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», στο *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο: Πρακτικά συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου (Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984)* (Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 1988), 203-205. Στο πλαίσιο της προβληματικής για τις δημογραφικές διεργασίες μεταξύ ορεινού και πεδινού χώρου την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας εντάσσεται και η προβληματική σχετικά με τη δημογραφική έξοδο πληθυσμιακών ομάδων της υπαίθρου προς τα αστικά κέντρα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, «Νεοελληνική Πόλη: Οθωμανικές κληρο-*

- νομιές και ελληνικό κράτος», Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984 (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων» 1985), τ. 2, 521-531. Μια πραγμάτευση του ζητήματος της κατοίκησης και του υψόμετρου πραγματοποιείται στο Elena Frangakis-Syrett και Malcolm Wagstaff, «The Height Zonation of Population in the Morea, c.1830», *The Annual of the British School Archaeology at Athens* 87 (1992): 439-446.
50. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων», 31-41.
 51. Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach* (Βαλτιμόρη: John Hopkins University Press, 2008). Βλ. επίσης J. R. McNeill, *The Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History* (Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1992), 104-350.
 52. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, 134.
 53. Τεκμηρίώσεις για τις ελώδεις εκτάσεις στην Πελοπόννησο διαθέτουμε ήδη από τη βενετική περίοδο· Αγγελική Πανοπούλου, «Η αργολική πεδιάδα στα τέλη του 17ου αιώνα: Λιβάδια και υδάτινοι πόροι», στο *Βενετία-Άργος: Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του (Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008)*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου και Αγγελική Πανοπούλου, Συνέδρια 14 (Αθήνα και Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Δήμος Άργους, 2010), 201-214. Επίσης για την «ανθυγιεινή ατμόσφαιρα» που επικρατούσε στα πεδινά της Κορίνθου, της Πάτρας, του Ναυπλίου, της Βοστίτσας και της Γαστούνης, και είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ασθενειών και επιδημιών, βλ. Αλέξης Μ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini: Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, Ελληνολατινική Ανατολή/Oriens Graecolatina 5 (Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 1997). Για την κατανομή των ελών στον ελληνικό χώρο τον 19ο αιώνα, βλ. Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά*, 97-100. Αντίστοιχα για την περίοδο του Μεσοπολέμου, βλ. Ιωάννης Π. Καρδαμάτης, *Στατιστικοί πίνακες των ελών και της συχνότητας της ελονοσίας εν Ελλάδι* (Αθήνα: Υπουργείο Συγκοινωνίας, Τμήμα Υγειονομικών, 1924). Για το ζήτημα της ελονοσίας στον ελληνικό χώρο τα νεότερα χρόνια, βλ. την εξαιρετική μελέτη Katerina Gardikas, *Landscapes of Disease: Malaria in Modern Greece* (Βουδαπέστη και Νέα Υόρκη: Central European University Press, 2018).
 54. Για μια σημαντική μελέτη του ζητήματος, που δεν καταφέρνει εντούτοις να φτάσει συστηματικά σε επίπεδο τεκμηρίωσης ανά οικισμό της Πελοποννήσου την περίοδο της Επανάστασης, βλ. Malcolm Wagstaff, «War and Settlement Desertion in the Morea, 1685-1830», *Transactions of the Institute of British Geographers, Settlement and Conflict in the Mediterranean World* 3, τχ. 3 (1978): 295-308. Το ζήτημα της ερήμωσης και της επανακατοίκησης οικισμών στο πλαίσιο του πολέμου της Ανεξαρτησίας τίθεται στο Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα, ένας προσωρινός απολογισμός», στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, επιμ. Σπύρος Ασδραχάς (Αθήνα: Μέλισσα, 1979), 191-259.
 55. Στο πνεύμα αυτό κινείται η μελέτη του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, ο οποίος εκκινώντας την έρευνα με βάση τη βενετική απογραφή του 1700 καταφέρνει να ανασυστήσει τη συγκρότηση και τους μετασχηματισμούς του οικιστικού δικτύου της Πελοποννήσου από τον 13ο μέχρι τον 17ο αιώνα, ενώ παράλληλα εξετάζει πτυχές της οικιστικής συγκρότησης της Πελοποννήσου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Βλ. επίσης Elena Frangakis-Syrett και Malcolm Wagstaff, «Settlement Pattern Change in the Morea (Peloponnisis), c. A.D. 1700-1830», *Byzantine and Modern Greek Studies* 22 (1987): 163-192.

56. Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης, *Καταστροφές οικισμών*, Σειρά Εκδόσεων του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως 11 (Αθήνα: Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως, 1946).
57. William Martin Leake, *Travels in the Morea, with a Map and Plans* (Λονδίνο: John Murray, 1830), τ. 1-3, και του ίδιου, *Peloponnesiaca: a Supplement to Travels in the Morea* (Λονδίνο: J. Rodwell, 1846)· François Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, 2η έκδ. (Παρίσι: Firmin Didot Père et Fils, 1826), τ. 4-5, και του ίδιου, *Voyage de la Grèce*, 2η έκδ. (Παρίσι: Firmin Didot Père et Fils, 1827), τ. 6.
58. Κατ' αρχάς πρόκειται για το υλικό που παρήχθη στο πλαίσιο των απαντήσεων του Πανελληνίου στα 28 ερωτήματα της πρεσβευτικής διάσκεψης στον Πόρο στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1828, σημαντικό μέρος του οποίου για περιοχές της Πελοποννήσου έχει εκδοθεί στο Τάσος Γριτσόπουλος, «Στατιστικά ειδήσεις περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 8 (1971): 411-459, χωρίς συγκεκριμένη μέθοδο, όπως σημειώνει ο ίδιος, και σίγουρα δίχως επεξεργασία. Το σχετικό υλικό απόκειται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Αρχειακή Σειρά Γ', Υποσειρά Ρήγα Παλαμής/Αριθμός Φακέλου 1α, και περιλαμβάνει σπαραγματικά πληροφορίες για το σύνολο της Πελοποννήσου, εκτός από τις επαρχίες της Τριπολιτσάς και του Αγίου Πέτρου, στις οποίες ο Ρήγας Παλαμής εργάστηκε συστηματικά και οι καταγραφές διασώζονται ακέραιες. Οι πληροφορίες που διασώζουν τα τεκμήρια έχουν αξιοποιηθεί από τη Μάρθα Πύλια στο πλαίσιο που αφορά τη χριστιανική και τη μουσουλμανική ιδιοκτησία επί της γης, αλλά όχι στο πλαίσιο της εξέτασης της σχέσης της κατοίκησης με τον χώρο· βλ. Martha Pylia, «Les notables moréotes, fin du XVIIIe début du XIX siècle: fonctions et comportements» (Διδακτορική διατριβή, Université de Paris I–Panthéon Sorbonne, 2001), τ. 1-2. Για τις απαντήσεις στα ερωτήματα της Πρεσβευτικής Διάσκεψης, βλ. Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννηση της Ελλάδος*, 245-335. Για πρόσθετο δημοσιευμένο υλικό σχετικά με τον πληθυσμό της Πελοποννήσου που συντάχθηκε στα χρόνια του Καποδίστρια, βλ. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά στοιχεία της Λακωνίας κατά την Καποδιστριακή περίοδο», *Λακωνικά Σπουδαί* 3 (1977): 417-448· της ίδιας, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979): 291-319· της ίδιας, «Στατιστικά στοιχεία της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς κατά το 1828», *Λακωνικά Σπουδαί* 5 (1980): σ. 60-117· Αθανάσιος Φωτόπουλος, «Στατιστικές ειδήσεις περί Αλαγονίας (1828)», *Λακωνικά Σπουδαί* 11 (1992): 581-594· Γιώργος Νικολάου, «Ανέκδοτη ονομαστική απογραφή οικογενειών και ψυχών οικισμών της Λακωνίας της καποδιστριακής περιόδου: προβλήματα και πρώτη ανάλυση δεδομένων», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών* 2 (2004): 183-210· Σπ. Λουκάτος, «Πολιτειαγραφικά Κορώνης, Μεθώνης και Νεοκάστρου, 1830», *Πελοποννησιακά* 15 (1982-1984): 209-231.
59. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κώστας Δαφνής (Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1987), τ. 8.
60. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», 294.
61. Αθανάσιος Π. Κανελλόπουλος, «Η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη», στο *Δάφνη στον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια: Διακόσια χρόνια από τη γέννησή του*, Τετράδια «Ευθύνης» 5 (Αθήνα: Ευθύνη, 1978), 41-64.
62. Με αυτό τον όρο περιγράφονται οι πρώην μουσουλμανικές ιδιοκτησίες οι οποίες στο πλαίσιο του πολέμου περιήλθαν στη δικαιοδοσία της ελληνικής διοίκησης.
63. Jean-Baptiste-Geneviève-Marcellin Bory de Saint-Vincent, *Expédition Scientifique de Morée, Section des Sciences Physiques*, τ. 2, 1ο μέρος, *Géographie* (Παρίσι και Στρασβούργο: F. G. Levrault, 1834).

64. Η επιστολή δημοσιεύεται στα γαλλικά στο Bory de Saint-Vincent, *Géographie*, 58-59, και σε ελληνική μετάφραση στο Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά*, 3-4. Η Ελένη Μπελιά στο «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», 297, επισημαίνει την πιθανότητα η καταγραφή της Γαλλικής Αποστολής να συντάχθηκε βάσει των στοιχείων της Πολιτειογραφικής Επιτροπής. Σε πρόσφατο κείμενό του ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ακτές Διακοφτού και παραθαλάσσια Κορινθία», στο *Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά: Σύγχρονα ελληνικά τοπία*, επιμ. Κωστής Χατζημιχάλης (Αθήνα: Μέλισσα, 2011), 244, σχολιάζοντας πληθυσμιακά στοιχεία για την Κορινθία και την Αιγιαλεία το 1829, κάνει λόγο για τη «λεγόμενη απογραφή Καποδίστρια» που δημοσιεύτηκε συνολικά από τη Γαλλική Αποστολή λίγα χρόνια αργότερα, επιχειρηματολογώντας πρακτικά υπέρ της θεώρησης των δύο επιμέρους τεκμηρίων ως μίας πηγής. Ανάλογη επισήμανση αναφορικά με τη συμπλήρωση και τη διόρθωση των στοιχείων της καποδιστριακής απογραφής, αναφέροντας όμως ως χρονολογία το 1828, πραγματοποιείται στο Ευτυχία Κοσμάτου, «Από την πολιτειογραφία στην ιστορική δημογραφία», 34-35. Τέλος, ο Γιάννης Μπαφούνης, εκτιμώντας ότι το υλικό της Πολιτειογραφικής Επιτροπής ήταν η πρώτη ύλη για τη Γαλλική Αποστολή βάσει του ποσοστού σύγκλισης μεταξύ των δύο πηγών, που υπερβαίνει το 95% σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, υποστηρίζει ότι τα μέλη της Γαλλικής Αποστολής δεν πραγματοποίησαν επιτόπια έρευνα παρά αντέγραψαν απλώς τα στοιχεία που παρέλαβαν από τις ελληνικές αρχές, Γιάννης Μπαφούνης, *Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι... Η ελληνική στατιστική τον 19ο αιώνα*, Παράρτημα του Περιόδου *Μνήμων* 14 (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων», 2006), 27.
65. «Κατάλογος των επί του 1829 επαρχιών του Κράτους με σημείωσιν των εις εκάστην αυτών ανηκόντων χωρίων», ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη, Αρχειακή Σειρά Γ1α/5.
66. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, 117.
67. Η παραπάνω διατύπωση και διαπίστωση ανήκει στον Βασίλη Παναγιωτόπουλο, όταν αναφέρεται στην αξιοπιστία των ελληνικών στατιστικών του 19ου αιώνα· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Βιομηχανική Επανάσταση στην Ελλάδα 1832-1871», στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1980), 216-235.
68. Κώστας Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου: Πηγές (19ος αιώνας)* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2002), 21.
69. Bory de Saint-Vincent, *Géographie*, 94, η μετάφραση είναι του συγγραφέα. Η στρογγυλεμένη εκδοχή της πληθυσμιακής μεταβολής που καταγράφεται από τη Γαλλική Αποστολή αποτυπώνει τη σχετικότητα της καταγραφής ως προς την εγκυρότητά της και μας υπενθυμίζει τη σημασία της προσέγγισης των συνολικών πληθυσμιακών δεδομένων ως τάξεων μεγέθους, καθώς μπορεί να ειπωθεί καταχρηστικά ότι αντιστοιχίζεται περίπου με τις απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν στο πλαίσιο της Πρεσβευτικής Συνδιάσκεψης στον Πόρο το 1828, όπου για την Πελοπόννησο καταγράφεται μέχρι το 1821 πληθυσμός 458.000 χριστιανών και 42.750 μουσουλμάνων, ενώ στα τέλη του Αγώνα σημειώνεται πληθυσμός 400.000 χριστιανών, χωρίς να αναφέρεται αντίστοιχος μουσουλμανικός· Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, 258.
70. Το ζήτημα του υπολογισμού και του καθορισμού ενός σχετικά ασφαλούς και αποδεκτού μέσου όρου ατόμων ανά οικογένεια είναι αρκετά περίπλοκο. Για να γίνει η αντιληπτή η διακύμανση των αριθμών, για τη βενετική απογραφή ο μέσος όρος ατόμων ανά οικογένεια υπολογίζεται σε 4,04 άτομα· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, 203. Αντίστοιχα, η Πολιτειογραφική Επιτροπή με βάση τα ατελή στοιχεία

- που είχε συγκεντρώσει προβαίνει στην εκτίμηση ενός μέσου όρου ανά οικογένεια στην Πελοπόννησο, ο οποίος ανέρχεται στα 4,33 άτομα, και βασισμένη σε αυτόν υπολογίζει τον συνολικό πληθυσμό της χερσονήσου την ίδια περίοδο· *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, 116. Τέλος, η Γαλλική Αποστολή, στις περιπτώσεις που καταγράφει μόνον τον αριθμό των οικογενειών, προτείνει διαφορετικούς μέσους όρους ανά επαρχία, οι οποίοι κυμαίνονται κατά περίπτωση και ανάλογα με τα επιμέρους χαρακτηριστικά της κάθε επαρχίας από τα 4,18 μέχρι τα 5,34 άτομα ανά οικογένεια και με βάση αυτούς τους υπολογισμούς προτείνει τον μέσο όρο των 4,75 ατόμων ανά οικογένεια για το σύνολο του Μοριά, Bory de Saint-Vincent, *Géographie*, 60-61.
71. Καταγράφεται μόνον ο αριθμός των οικισμών που έχουν ταυτιστεί χωρικά και όχι το σύνολο των τοπωνυμίων που εντοπίστηκαν· επίσης, ως σημειωθεί ότι κάθε τοπωνύμιο που αναφέρεται δεν αντιστοιχεί απαραίτητα σε μια πληθυσμιακή ένδειξη.
 72. Και εδώ καταγράφεται μόνον ο αριθμός των οικισμών που έχουν ταυτιστεί χωρικά και όχι το σύνολο των τοπωνυμίων που εντοπίστηκαν· επίσης, κάθε τοπωνύμιο που αναφέρεται δεν αντιστοιχεί απαραίτητα σε μια πληθυσμιακή ένδειξη.
 73. Τυχόν αποκλίσεις από τους αντίστοιχους αριθμούς στις δημοσιευμένες πηγές οφείλονται στο γεγονός ότι στην περίπτωση που μία εγγραφή αφορούσε τρεις οικισμούς, αυτοί καταγράφηκαν με ξεχωριστό αύξοντα. Το ίδιο ισχύει για την περίπτωση του αριθμού των οικισμών στην απογραφή της Γαλλικής Αποστολής.
 74. Η αριθμητική κατανομή βασίζεται στην επεξεργασία των στοιχείων που έχει πραγματοποιηθεί μέχρι τον Νοέμβριο του 2020 και θα τροποποιηθεί αναλόγως με την εξέλιξη της έρευνας για τους οικισμούς με ενδείξεις εγκατάλειψης, τους μερικώς ταυτισμένους και τους αταύτιστους οικισμούς.
 75. Οι περιπτώσεις οικισμών με ενδείξεις εγκατάλειψης αποτελούν ειδική κατηγορία θέσεων, οι οποίες κατορθώθηκε εντοπιστούν στη διάρκεια της έρευνας. Πρόκειται για θέσεις που παύουν να εμφανίζονται στις πηγές για διαφορετικούς λόγους κάθε φορά, γεγονός που στοιχειοθετείται, τόσο για την περίοδο αμέσως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, όσο και για τις επόμενες, φτάνοντας μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα. Για αυτή την κατηγορία των οικισμών πραγματοποιείται ειδικότερη έρευνα με τίτλο «Χαρτογραφώντας τους εγκαταλελειμμένους οικισμούς της Πελοποννήσου 18ος-20ός αιώνας», στο πλαίσιο του Προγράμματος «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές, Β΄ κύκλος» (Ε.Π. Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση, ΕΣΠΑ 2014-2020). Η έρευνα υλοποιείται στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με επιστημονικό υπεύθυνο τον Δημήτρη Δημητρόπουλο και ομάδα έργου τον γράφοντα και την Άννα Αθανασούλη. Τα πορίσματα της τεκμηρίωσης θα ενσωματωθούν στην ψηφιακή ιστοσελίδα «Το οικιστικό πλέγμα της Πελοποννήσου στα χρόνια της Επανάστασης», http://www.eie.gr/nhrf/institutes/ihr/protovoulia_21_IHR_NHRF/details.html#tab-09.
 76. Βλ. σημ. 17, σχετικά με τα οικιστικά δεδομένα από φορολογικά κατάστιχα. Επίσης, στις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα εντοπίζονται περιπτώσεις διπλών εγγραφών θέσεων, γεγονός που μειώνει τον συνολικό αριθμό των οικισμών που καταγράφονται.
 77. «Δεδομένα», Ελληνική Στατιστική Αρχή, ημερομηνία επίσκεψης 23 Φεβρουαρίου 2021, <https://geodata.gov.gr/dataset?organization=elstat>.
 78. Τη σχετική προβληματική για τη χρήση των τεκμηρίων που αφορούν τον πληθυσμό και τη σημασία της χαρτογραφικής τους αποτύπωσης αναπτύσσει με ενάργεια ο Σωκράτης Πετμεζάς, «Χρονικό: Βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου», *Τα Ιστορικά* 69 (2019): 237-239.

79. Ειδικότερα, στο εξωτερικό η αξιοποίηση των δυνατοτήτων των γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών στις ανθρωπιστικές επιστήμες έχει συντελέσει στην ανάδυση του πεδίου των λεγόμενων «χωρικών (spatial) ανθρωπιστικών σπουδών» και στη δημιουργία, μεταξύ άλλων, των «χωρικών αφηγήσεων» (spatial narrative) και της «εις βάθος χαρτογράφησης» (deep mapping), εφαρμογές που βασίζονται στην αξιοποίηση κειμενικών πηγών των ανθρωπιστικών επιστημών σε συνδυασμό με τις χαρτογραφικές εφαρμογές: David J. Bodenhamer, John Corrigan και Trevor M. Harris, επιμ., *The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship* (Μπλούμινγκτον: Indiana University Press, 2010)· Ian N. Gregory και Paul S. Ell, *Historical GIS: Technologies, Methodologies, and Scholarship* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2008)· David J. Bodenhamer, «Beyond GIS: Geospatial Technologies and the Future of History», στο *History and GIS, Epistemologies, Considerations and Reflections*, επιμ. Alexander Von Lünen και Charles Travis (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Springer 2013), 1-13. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας οι εφαρμογές των ψηφιακών γεωγραφικών πληροφοριακών συστημάτων αξιοποιούνται περισσότερο στην πιο «παραδοσιακή» τους διάσταση, καθώς στην έρευνά μας βάσει των διαθέσιμων πηγών, σημασία έχουν κατ' αρχάς η αποτύπωση των σημείων, των εκάστοτε μεγεθών και των διοικητικών ορίων. Συνοπτικά, για μελέτες της νεότερης ιστορίας του ελληνικού χώρου που αξιοποιούν τις δυνατότητες των παραπάνω εφαρμογών, βλ. Fariba Zarinebaf, John Bennet, Jack L. Davis, *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece: The Southwestern Morea in the 18th Century* (Αθήνα: The American School of Classical Studies, 2005)· Socrates Petmezas, «Land Tenure and Land Settlement in Vostizza from Ottoman to Venetian Rule: GIS Mapping of the Venetian Cadastro of 1700», στο *Ottoman Rural Societies and Economies: Halcyon Days in Crete VII: A Symposium Held in Rethymno 13-15 January 2012*, επιμ. Elias Kolovos (Ρέθυμνο: Crete University Press, 2015), 434-447.
80. Βλ. ενδεικτικά «Voronoi Diagrams and GIS», Mark Altaweel, GIS Lounge, 9 Αυγούστου 2019, ημερομηνία επίσκεψης 23 Φεβρουαρίου 2021, <https://www.gislounge.com/voronoi-diagrams-and-gis/>. Οι χάρτες που παρατίθενται στη συνέχεια δημιουργήθηκαν από τον συγγραφέα με τη χρήση ανοιχτού λογισμικού GIS, QGIS 3.6 Noosa. Ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους από το Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, Βύρωνα Αντωνιάδη και Γιώργο Χιώτη για τις χρήσιμες συμβουλές τους σχετικά με τα ζητήματα των χαρτογραφικών αποτυπώσεων.
81. Γιώργος Σιδηρόπουλος, «Σημειολογική απεικόνιση των γεωγραφικών ορίων στο χρόνο», 7-8. Ευχαριστώ θερμά τον συγγραφέα, καθηγητή Γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, για την υπόδειξη και την παραχώρηση του κειμένου.
82. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της περιπλοκότητας που χαρακτηρίζει τη χαρτογραφική αναπαράσταση των γεωγραφικών ορίων μεταξύ όμορων οικισμών αποτελεί η καταγραφή των συνόρων των οικισμών της Μονεμβασιάς με βάση τα μικροτοπωνύμια στο Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά στοιχεία της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς κατά το 1828».
83. François Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 6, 19-20.
84. Τεκμηριώνεται μέσω της αντιπαραβολής των οικιστικών δεδομένων για το βενετικό territorio της Αρκαδιάς που δημοσιεύει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 250-252, και της καταγραφής του Pouqueville.
85. Bory de Saint-Vincent, *Géographie*, 63-67.

86. Α. Μηλιαράκης, «Καταγραφή του Μορέως, 10 Ιανουαρίου 1811», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* (Αθήνα) 5-6 (1961-1962): 318-319· πρώτη δημοσίευση: *Εστία* 1891, 315-317.
87. Βλ. σημ. 69.
88. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Περί του πληθυσμού και της εγγείου κτήσεως εν Πελοποννήσω προ και μετά την Επανάστασιν 1821», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* (Αθήνα) 6 (1962): 147.
89. Βλ. παρακάτω τη μελέτη περίπτωσης για τα πληθυσμιακά στοιχεία της επαρχίας Τρίπολης.
90. Γιώργος Β. Νικολάου, «Δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες της κυριαρχίας των Τουρκαλβανών στα Βαρδουνοχώρια Λακωνίας την περίοδο της δεύτερης Τουρκοκρατίας», στο *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου, από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2009), 197-243.
91. Bory de Vincent, *Géographie*, 67-68.
92. Την ίδια στιγμή που ο πληθυσμός της Κορίνθου, πρωτεύουσας της επαρχίας, σύμφωνα με τη Γαλλική Αποστολή ανέρχεται μόλις σε 732 ψυχές.
93. Με βάση το ΦΕΚ 50Α/25-07-1879. Ο οικισμός Ελληνοχώρι εντοπίζεται μετεπαναστατικά ως Λιμοχώρι και μετονομάζεται το 1933 (ΦΕΚ 390Α/16-12-1933).
94. Το κείμενο που ακολουθεί βασίζεται στην ανακοίνωση «Πληθυσμός και οικισμοί της επαρχίας Τριπολιτσάς στα χρόνια της Επανάστασης του 1821», που πραγματοποιήσαν από κοινού ο συγγραφέας και ο Δημήτρης Δημητρόπουλος στον φιλόξενο χώρο του Πολιτιστικού Κέντρου του Κοινωφελούς Ιδρύματος Μιχαήλ Ν. Στασινόπουλος-Βιοχάλκο στο χωριό Στάδιο της Τεγέας, στις 5 Φεβρουαρίου του 2020.
95. William Martin Leake, *Travels*, τ. 2, 280.
96. Abel Blouet, *Expédition Scientifique de Morée, architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponnèse, des Cyclades et de l'Attique* (Παρίσι: Firmin Didot Frères, 1833), τ. 2, 84.
97. William Martin Leake, *Travels in the Morea*, τ. 3, 45-55.
98. William Martin Leake, *Travels*, τ. 2, 327 και Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειαγραφικά*, 100· William Martin Leake, *Travels*, τ. 2, 84.
99. William Martin Leake, *Travels*, τ. 3, 170.
100. Τα μέλη της Γαλλικής Αποστολής καταγράφουν θερμοκρασίες 10 βαθμών Κελσίου στα μέσα Ιουνίου· Jean-Baptiste-Geneviève-Marcellin Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage de la Commission Scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique* (Παρίσι και Στρασβούργο: F. G. Levrault, 1837-1838), τ. 2, 237.
101. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς* (Αθήνα: Έκδοσις Ενώσεων Τριπολιτών Αττικής, 1972), τ. 1, 25-26. Το υψόμετρο υπολογίζεται σε 670 μέτρα για την πεδιάδα της Τεγέας και στα 630 μέτρα για την πεδιάδα της Μαντινείας.
102. Για τον τρόπο κατασκευής των σπιτιών στην περιοχή, βλ. William Martin Leake, *Travels*, τ. 2, 279.
103. Η καταγραφή του περιηγητή γίνεται τον Μάρτιο.
104. William Martin Leake, *Travels*, τ. 1, 85-88. Όπως σημειώνει και ο Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, 11, πρόκειται για λάθος της καταγραφής του Leake, καθώς ο Άγιος Πέτρος αποτελούσε ενιαίο βιλαέτι μέχρι και λίγο πριν από την Επανάσταση, όταν διαιρέθηκε στα δύο (Άγιος Πέτρος στα βόρεια και Πραστός στα νότια).
105. François Rouquerville, *Voyage*, τ. 5, 285-295.
106. Bory de Saint-Vincent, *Géographie*, 92-93.

107. Η διαδικασία περιγραφής των ορίων της επαρχίας που βασίστηκε στη χαρτογραφική αποτύπωση των οικισμών της και στη δημιουργία του σχετικού πολυγώνου γίνεται με βάση την αντιστοίχιση των θέσεων των πηγών με τους οικισμούς στη σύγχρονη διοικητική τους υπαγωγή (σε επίπεδο δήμου) και σταθερών σημείων του εδάφους όπως προκύπτουν από τη μελέτη του ανάγλυφου. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, την αντιστοιχη περιγραφή στηριζόμενος σε κειμενικές πηγές πραγματοποιεί ο Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, 99-113.
108. Με δύο βασικές διαφοροποιήσεις: η πρώτη αφορά τους οικισμούς Χρυσοβίτσι, Πιάνα, Αλωνίσταινα, Δαβιά, Μαίναλο και Τσελεπάκο, που ανήκαν στην επαρχία της Καρύταινας. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τους οικισμούς που βρίσκονται σήμερα στα νοτιοδυτικά του δήμου, από τους οποίους οι περισσότεροι ανήκαν διοικητικά στην επαρχία του Μυστρά. Πρόκειται για τους οικισμούς που αποτελούσαν τα λεγόμενα Βρουστοχώρια, εκτός από τις Κολλίνες· πιο συγκεκριμένα, είναι οι οικισμοί Πάπαρης, Μανιάτης, Ασέα, Αθήναιο, Δάφνη, Λιανός, Μαυρογιάννης, Κουβέλια, Αγριακόνα και Καλτεζές. Επίσης, οι οικισμοί Αραχαμίτες, Δόριζας και Μάναρης ανήκαν στην επαρχία Λεονταρίου και η Μαρμαριά στην αντιστοιχη των Εμλακικών.
109. Στα στοιχεία της Πολιτειογραφικής Επιτροπής, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, 125-127, περιλαμβάνονται στην επαρχία Τρίπολης και στα αντιστοιχα της Γαλλικής Αποστολής στην επαρχία του Αγίου Πέτρου, Bory de Saint-Vincent, *Géographie*, 72.
110. Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage*, τ. 2, 235· François Rouqueville, *Voyage*, τ. 5, 277.
111. Για τη σημασία του χώρου στο πλαίσιο της γεωγραφικής κατανομής των διοικητικών κέντρων εξουσίας στο βενετικό και στο οθωμανικό πλαίσιο, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 170. Βλ. επίσης Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά: η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18ο αιώνα», *Ερανιστής* 11 (1974): 41-56. Για την οργάνωση του οικισμένου χώρου στο οροπέδιο της Τρίπολης λίγο πριν από τη δεύτερη οθωμανική κατάκτηση της Πελοποννήσου βάσει χαρτογραφικών αποτυπώσεων που πραγματοποίησε η βενετική διοίκηση, βλ. Siriol Davies, «Το Διαμέρισμα της Τρίπολης», στο *Βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου, τέλη 17ου-αρχές 18ου αιώνα: Από τη συλλογή του Πολεμικού Αρχείου της Αυστρίας*, επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018), 291-314. Η πρόσφατη έκδοση των βενετικών χαρτών εμπλουτίζει συστηματικά τις γνώσεις μας για την οικιστική συγκρότηση, τη δημογραφία, την περιβαλλοντική και την αγροτική ιστορία περιοχών του Μοριά στα πρώιμα νεότερα χρόνια και μπορεί να λειτουργήσει συνδυαστικά με τη μελέτη αντιστοιχων ζητημάτων, τόσο στο οθωμανικό πλαίσιο όσο και για τα χρόνια του Αγώνα.
112. Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: Η κλασική περίοδος 1300-1600*, μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1995), 241-282.
113. Περιγραφή του εσωτερικού της πόλης και του δομημένου περιβάλλοντός της πραγματοποιείται στο François Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 5, 277-280.
114. Ιωάννα Κ. Γιανναροπούλου, «Ο Ιμπραήμ εις Τρίπολιν», *Μνημοσύνη* 1 (1967): 100-122.
115. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, 118-119.
116. Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage*, τ. 2, 237.
117. Α. Μηλιαράκης, «Καταγραφή του Μορέως», 319.
118. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Περί του πληθυσμού και της εγγείου κτήσεως», 147.

119. Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος* (Αθήνα: Κ. Ράλλη, 1841), τ. 4, 167.
120. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (Λονδίνο: Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταϋλόρου και Φραγκίσκου, 1861), τ. 2, 62· Θεοδώρου Κ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής*, 82.
121. Αναγνώστης Κοντάκης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (Αθήνα: Τσουκαλάς, 1957), 32.
122. Στο ίδιο, 42.
123. Πρόκειται για τα στοιχεία που περιλαμβάνονται στο Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Αρχιερατική Σειρά Γ', Υποσειρά Ρήγα Παλαμήδη/Αριθμός Φακέλου 1α/Υποφάκελος 1. 1) α. Γη Μητρόπολις-Τριπολιτζά.
124. Βλ. σημ. 58.
125. Τέλος, δεδομένου ότι στα στοιχεία που συγκεντρώνει ο Παλαμήδης καταγράφει αριθμό σπιτιών ανά οικισμό, συγκεκριμένα σπίτια και καλύβια, αν δεχτούμε ότι ένα σπίτι αντιστοιχεί σε μια οικογένεια, διαπιστώνεται ότι ο αριθμός των οικογενειών υπολείπεται σημαντικά έναντι των σπιτιών, καθώς πρόκειται για 2.684 οικογένειες σε ένα σύνολο 3.560 σπιτιών. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετά από αυτά ανήκαν σε μουσουλμάνους ή σε παροίκους από γειτονικές περιοχές.
126. Η παρατήρηση αυτή, εφόσον εξεταστεί στις επιμέρους γεωγραφικές συνάψεις της Πελοποννήσου συνολικά, μπορεί να αποδειχτεί εξαιρετικά σημαντική αν συνεκτιμηθεί ότι η συντριπτική πλειονότητα των ταυτισμένων οικισμών στην Πελοπόννησο είναι θέσεις με πληθυσμό μέχρι 100 κατοίκους, και ότι η γη που καταγράφει η Πολιτειαγραφική Επιτροπή είναι σε ποσοστό άνω του 70% εθνική, άρα αφορά πρώην μουσουλμανικές ιδιοκτησίες που έγιναν κτήματα εθνικά στο πλαίσιο της Επανάστασης. Στην περίπτωση της Τρίπολης η συντριπτική πλειονότητα των οικισμών, σύμφωνα με τον Παλαμήδη, αντιστοιχεί σε «ελεύθερα χωριά».
127. Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Η κατεδάφισις της Τριπόλεως υπό του Ιμπραήμ: Ανέκδοτον χρονικόν Ρήγα Παλαμήδη (Φεβρουάριος 1828)», *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975): 60-72.
128. Rufus Anderson, *Observations*, 79-81· Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Η κατεδάφισις της Τριπόλεως υπό του Ιμπραήμ», 70-72.
129. Πρόκειται για οικισμένες θέσεις των χρόνων της Επανάστασης που σήμερα έχουν εγκαταλειφθεί. Αναλυτικότερα στοιχεία θα παρουσιαστούν στο πλαίσιο του προγράμματος για τους εγκαταλελειμμένους οικισμούς της Πελοποννήσου (18ος-20ός αι.).

Πηγές

- Γενικά Αρχεία του Κράτους: Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Αρχαιακή Σειρά Γ':
 Υποσειρά Ρήγα Παλαμήδη/Αριθμός Φακέλου 1α.
 Υποφάκελος 1: 1. α. Γη Μητρόπολις-Τριπολιτζά.
 Υποφάκελος 5: Κατάλογος των επί του 1829 επαρχιών του Κράτους με σημείωσις των εις εκάστην αυτών ανηγόντων χωρίων.
- Blouet, Abel. *Expédition Scientifique de Morée, architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponnèse, des Cyclades et de l'Attique*, τ. 2. Παρίσι: Firmin Didot Frères, Libraires, 1833.
- Bory de Saint-Vincent, Jean-Baptiste-Geneviève-Marcellin. *Expédition Scientifique de Morée, Section des Sciences Physiques*, τ. 2, 1ο μέρος, *Géographie*. Παρίσι και Στρασβούργο: F. G. Levrault, 1834.
- . *Relation du voyage de la Commission Scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, τ. 1. Παρίσι και Στρασβούργο: F. G. Levrault, 1836.
- . *Relation du voyage de la Commission Scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, τ. 2. Παρίσι και Στρασβούργο: F. G. Levrault, 1837-1838.
- Κολοκοτρώνη, Κ. Θεοδώρου. *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής, από τα 1770 έως τα 1836*, εισαγωγή—ευρετήριο—επιμέλεια Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, φωτομηχανική επανέκδοση από την 1η έκδ. Επιστημονική Βιβλιοθήκη 3. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 2015.
- Κοντάκη, Αναγνώστη. *Απομνημονεύματα*, επιμέλεια Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης. Αθήνα: Τσουκαλάς, 1957.
- Leake, William, Martin. *Travels in the Morea, with a Map and Plans*, τ. 1-3. Λονδίνο: John Murray, 1830.
- . *Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Morea*. Λονδίνο: J. Rodwell, 1846.
- Pouqueville, François. *Voyage de la Grèce*, τ. 4-5, 2η έκδ. Παρίσι: Firmin Didot Père et Fils, 1826.
- . *Voyage de la Grèce*, τ. 6, 2η έκδ. Παρίσι: Firmin Didot Père et Fils, 1827.
- «Στατιστικά παρατηρήσεις 1828, 1829, 1830». Στο *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμέλεια Κώστας Δαφνής, 105-335. Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1987.
- Τρικούπης, Σπυρίδων. *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 2. Λονδίνο: Εν τη Αυλή του Ερμού Λέοντος Τυπογραφία Ταϋλόρου και Φραγκίσκου, 1861.
- Φραντζής, Αμβρόσιος. *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. 4. Αθήνα: Κ. Ράλλη, 1841.

Πηγές χωρικών δεδομένων

- Carte de la Grèce rédigée et gravée au Dépôt de la Guerre d'après la triangulation et les levés exécutés par les officiers du Corps d'Etat-Major à l'échelle de 1:200.000. Παρίσι, 1852.
 Ημερομηνία επίσκεψης 1 Νοεμβρίου 2020. <http://pavladev.gr/moreasweb/#home>.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή. «Δεδομένα». Ημερομηνία επίσκεψης 23 Φεβρουαρίου 2021. <https://geodata.gov.gr/dataset?organization=elstat>.
- Έντυπος χάρτης Πελοποννήσου, 1:200.000. Terrain Cartography 2014.
- Free Map Tools. <https://www.freemaptools.com/elevation-finder.htm>.
- Geonames. Geographical Data Base. <https://www.geonames.org/>.
- Google. «Google Maps». <https://www.google.gr/maps/>.

Βιβλιογραφία

- Αγγελίδης, Μ. «Η διεπιστημονική προσέγγιση των ζητημάτων αιχμής της ανάπτυξης του χώρου». Στο *Επιστήμες και περιβάλλον στα τέλη του αιώνα: Προβλήματα και προοπτικές*, επιμέλεια Δ. Ρόκκος, 251-260. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1994.
- Anderson, Rufus. *Observations upon the Peloponnesus and Greek Islands made in 1829*. Βοστώνη: Crocker and Brewster, 1830.
- Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, Ελένη. «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα, ένας προσωρινός απολογισμός». Στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, επιμέλεια Σπύρος Ασδραχάς, 191-259. Αθήνα: Μέλισσα, 1979.
- Ασδραχάς Σπύρος, Καραπιδάκης, Ν. Ε. «Το ανθρώπινο δίκτυο». Στο *Ελληνική οικονομική ιστορία 1Ε'-1Θ' αιώνας*, επιμέλεια Σπύρος Ασδραχάς, με τη συνεργασία των Ν. Ε. Καραπιδάκη, Όλγας Κατσαρδή-Hering, Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Άννας Ματθαίου, Michel Sivignon, Traian Stoianovich, τ. 1, 71-149. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003.
- Αυγουστίνου, Όλγα. *Ιδανικά ταξίδια: Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία, 1550-1821*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2003.
- Αυδίκος, Βασίλης. «Ο χώρος ως σχέση: Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και πλαίσιο έρευνας». *Γεωγραφίες* 17 (2010): 33-47.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος. *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821: Ιστορική μελέτη*. Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1939.
- Bodenhamer David. «Beyond GIS: Geospatial Technologies and the Future of History». Στο *History and GIS, Epistemologies, Considerations and Reflections*, επιμέλεια Alexander Von Lünen και Charles Travis, 1-13. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Springer, 2013.
- Bodenhamer David, John Corrigan και Trevor Harris, επιμ. *The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press, 2010.
- Braudel, Fernand. *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, τ. 1, *Ο ρόλος του περιγύρου*. Μετάφραση Κλαίρη Μιτσοτάκη. 2η έκδ. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005.
- Γιανναροπούλου, Ιωάννα. «Ο Ιμπραήμ εις Τρίπολιν». *Μνημοσύνη* 1 (1967): 100-122.
- Γριτσόπουλος, Τάσος. «Στατιστικά ειδήσεις περί Πελοποννήσου». *Πελοποννησιακά* 8 (1971): 411-459.
- . *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, τ. 1. Αθήνα: Έκδοσις Ενώσεων Τριπολιτών Αττικής, 1972.
- Davies, Sirlol. «Το διαμέρισμα της Τρίπολης». Στο *Βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου, τέλη 17ου-αρχές 18ου αιώνα: Από τη συλλογή του Πολεμικού Αρχείου της Αυστρίας*, επιμέλεια Όλγα Κατσαρδή-Hering, 291-314. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018.
- Δημακόπουλος, Γ. Δ. *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, 1821-1827: Συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής διοικήσεως*. Αθήνα: χ.ε., 1966.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης. «Ιστοριογραφικές χρήσεις των προ-στατιστικών μαρτυριών για τον πληθυσμό». Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1832-2002*, επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, τ. 2, 59-76. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004.
- . *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα*. Τετράδια Εργασίας 27. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004.

- . *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης: Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας*, Ιστορική Βιβλιοθήκη. Αθήνα: Τα Νέα, 2009.
- . «Το βουνό, οι κλέφτες: Δύο κρίκοι της εθνικής αφήγησης». Στο *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας): Συνέδριο προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, Ρέθυμνο 12-14 Απριλίου 2013*, επιμέλεια Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης, 3-21. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.
- Δοξιάδης, Κωνσταντίνος. *Καταστροφές οικισμών*. Σειρά Εκδόσεων του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως 11. Αθήνα: Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως, 1946.
- Δρακάκης, Ανδρέας. *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης (Σύρας)*, τ. 2, *Η Ερμούπολις (1826-1827)*. Αθήνα: χ.ε., 1983.
- Gardikas, Katerina. *Landscapes of Disease: Malaria in Modern Greece*. Βουδαπέστη και Νέα Υόρκη: Central European University Press, 2018.
- Gregory, Ian και Paul Ell. *Historical GIS: Technologies, Methodologies, and Scholarship*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2008.
- Ίγκερς, Γκέοργκ. *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*. Μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας. Αθήνα: Νεφέλη, 2006.
- Ιναλτζίκ, Χαλίλ. *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: Η κλασική περίοδος, 1300-1600*. Μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1995.
- Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας. «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας: Ερευνητικά ζητούμενα και προβλήματα των πηγών». Στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου: Ιστορικά μελετήματα*, 9-24. Τετράδια Εργασίας 18. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003.
- Κανελλόπουλος, Αθανάσιος. «Η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη». Στο *Δάφνη στον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια: Διακόσια χρόνια από τη γέννησή του*, 41-64. Τετράδια «Ευθύνης» 5. Αθήνα: Ευθύνη, 1978.
- Καρδαμάτης, Ιωάννης. *Στατιστικοί πίνακες των ελών και της συχνότητας της ελονοσίας εν Ελλάδι*. Αθήνα: Υπουργείο Συγκοινωνίας, Τμήμα Υγειονομικών, 1924.
- Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω. «Πρόνοια, ο πρώτος προσφυγικός οικισμός της ελεύθερης Ελλάδας». *Αρχαιολογία* 51 (Ιούνιος 1994): 35-46.
- Κατηφόρη-Θεμελή, Δέσποινα. *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια 1828-1831*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1985.
- Κοκολάκης, Μιχάλης. *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι: Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003.
- Κολοβός, Ηλίας. «Όπου ην κήπος»: *Η μεσογειακή νησιωτική οικονομία της Άνδρου σύμφωνα με το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670*. Καϊρειος Βιβλιοθήκη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- Κόμης, Κώστας. *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου: Πηγές (19ος αιώνας)*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2002.
- . «Προσφυγικές μετακινήσεις: Πολεμικές καταστροφές και νέες εγκαταστάσεις». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832: Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 235-244. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- . «Από τη γεωγραφία στην ιστορική δημογραφία (19ος-20ός αιώνας)». Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1832-2002*, επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

- και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, τ. 2, 17-30. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004.
- Κοσμάτου, Ευτυχία. «Από την πολιτειαγραφία στην ιστορική δημογραφία (19ος-20ός αιώνας)». Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1832-2002*, επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, τ. 2, 31-56. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004.
- Kotzageorgis, Phokion. «Ottoman Tax Registers and Geo-history». *Ιστορικογεωγραφικά /Historiogeographica* 16-17 (2018): 17-29.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Μερικά θεωρητικά και ένα παράδειγμα: Λιμάνια και θαλάσσιοι δρόμοι στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο (18ος και αρχές 19ου αιώνα)». Στο *Διπλό ταξίδι: Ψηλαφήσεις ενός ιστορικού*, 128-139. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2009.
- Κυρκίνη, Αναστασία. *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα: Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*. Αθήνα: Αρσενίδης, 1996.
- Λιάτα, Ευτυχία. *Αργεία γη: Από το τεριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.)*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003.
- . «Οι κοινότητες: Ένας θεσμός με πολλές όψεις». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821: Διαφωτισμός–Ιστορία της Παιδείας–Θεσμοί και Δίκαιο*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 309-324. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Λουκάτος, Σπ. «Η κατεδάφισις της Τριπόλεως υπό του Ιμπραήμ: Ανέκδοτον χρονικόν Ρήγα Παλαμήδη (Φεβρουάριος 1828)». *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975): 60-72.
- . «Πολιτειαγραφικά Κορώνης, Μεθώνης και Νεοκάστρου, 1830». *Πελοποννησιακά* 15 (1982-1984): 209-231.
- Λούκος, Χρήστος. «Η Επανάσταση του 1821». Στο *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους: Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, επιμέλεια Αντώνης Λιάκος και Έφη Γαζή, 53-68. Αθήνα: Νεφέλη, 2003.
- . «Η Επανάσταση του 1821: Από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας, στην υποβάθμιση και στη σιωπή». Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1832-2002*, επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, τ. 1, 579-594. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004.
- . «Οι στόχοι του συνεδρίου». Στο *Όψεις της Επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, επιμέλεια Δημήτρης Δημητρόπουλος, Χρήστος Λούκος, Παναγιώτης Μιχαηλάρης, 13-19. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων», 2018.
- Μάλλιαρης, Αλέξης. *Alessandro Pini: Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*. Ελληνολατινική Ανατολή/Oriens Graecolatinus 5. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 1997.
- Μαλούτας, Θωμάς. «Θεωρίες του χώρου και χώρος της θεωρίας (I) Γεωγραφία και φαινομενολογία: Δοκιμή φαινομενολογικής θεμελίωσης της έννοιας του χώρου». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 63 (1986): 280-292.
- . «Θεωρίες του χώρου και χώρος της θεωρίας (II) Γεωγραφική μετα-θεωρία ή γεωγραφική σκέψη και κοινωνικοί μετασχηματισμοί». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 71 (1988): 125-191.
- Μάμουκας, Ανδρέας. *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11. Αθήνα: Βασιλικό Τυπογραφείο, 1852.
- Μανσόλας, Αλέξανδρος. *Πολιτειαγραφικά πληροφοροίαι περί Ελλάδος*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1867.

- McNeill, J. R. *The Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1992.
- Μηλιαράκης, Α. «Καταγραφή του Μορέως, 10 Ιανουαρίου 1811». *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* (Αθήνα) 5-6 (1961-1962): 317-320. Πρώτη δημοσίευση: *Εστία* (1891), 315-317.
- Μπαφούνης, Γιάννης. *Στατιστική της Ελλάδος: Πληθυσμός του έτους 1861, εν Αθήναις 1862*. Παράρτημα του Περιοδικού *Μνήμων* 7. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων» και Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991.
- . *Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι... Η ελληνική στατιστική τον 19ο αιώνα*. Παράρτημα του Περιοδικού *Μνήμων* 14. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων», 2006.
- Μπελιά, Ελένη. «Στατιστικά στοιχεία της Λακωνίας κατά την Καποδιστριακή περίοδο». *Λακωνικά Σπουδαί* 3 (1977): 417-448.
- . «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830». *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979): 291-319.
- . «Στατιστικά στοιχεία της επαρχίας Επιδάουρου Λιμηράς κατά το 1828». *Λακωνικά Σπουδαί* 5 (1980): 60-117.
- Νικολάου, Γιώργος. «Ανέκδοτη ονομαστική απογραφή οικογενειών και ψυχών οικισμών της Λακωνίας της καποδιστριακής περιόδου: προβλήματα και πρώτη ανάλυση δεδομένων». *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών* 2 (2004): 183-210.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης. «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά: η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18ο αιώνα». *Ερασιστής* 11 (1974): 41-56.
- . «Δημογραφικές εξελίξεις». Στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. 11, 152-158. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975.
- . «Η Βιομηχανική Επανάσταση στην Ελλάδα 1832-1871». Στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, 216-235. Αθήνα: Θεμέλιο, 1980.
- . «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», 3-30. Τετράδια Εργασίας 7. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1984.
- . «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη». Στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας, «Νεοελληνική Πόλη: Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος»*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, τ. 2, 521-531. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων», 1985.
- . *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι.* Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1985.
- . «Η “αποχώρηση” πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας: Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων». Στο *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο: Πρακτικά συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου* (Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 1984), 203-205. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1988.
- . «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας». Στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου: Ιστορικά μελετήματα*, 27-47. Τετράδια Εργασίας 18. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003.
- . «Ακτές Διακοφτού και παραθαλάσσια Κορινθία». Στο *Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά: Σύγχρονα ελληνικά τοπία*, επιμέλεια Κωστής Χατζημιχάλης, 156-159. Αθήνα: Μέλισσα, 2011.
- Πανοπούλου, Αγγελική. «Η αργολική πεδιάδα στα τέλη του 17ου αιώνα: Λιβάδια και υδάτινοι πόροι». Στο *Βενετία—Άργος: Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του*

- (*Άργος*, 11 Οκτωβρίου 2008), επιμέλεια Χρύσα Μαλτέζου και Αγγελική Πανοπούλου, 201-214. Συνέδρια 14. Αθήνα και Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Δήμος Άργους, 2010.
- Παπαγεωργίου, Σόφη. *Αμερικανοί ιεραπόστολοι στην Ελλάδα*. Αθήνα και Ιωάννινα: Δωδώνη, 2001.
- Πετμεζάς, Σωκράτης. «Χρονικό: Βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου». *Τα Ιστορικά* 69 (2019): 236-245.
- Petmezas, Socrates. «Land Tenure and Land Settlement in Vostizza from Ottoman to Venetian Rule: GIS Mapping of the Venetian Cadastro of 1700». Στο *Ottoman Rural Societies and Economies: Halcyon Days in Crete VII: A Symposium Held in Rethymno 13-15 January 2012*, επιμέλεια Elias Kolonos, 434-447. Ρέθυμνο: Crete University Press, 2015.
- Πρεβελάκης, Γιώργος. «Για την ανάπτυξη της επιστήμης του χώρου στην Ελλάδα». *Σύγχρονα Θέματα: Τριμηνιαία Έκδοση Επιστημονικού Προβληματισμού και Παιδείας* 1 (1978): 55-62.
- Πρωτοψάλτης, Ε. Γ. «Περί του πληθυσμού και της εγγείου κτήσεως εν Πελοποννήσω προ και μετά την Επανάστασιν 1821». *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* (Αθήνα) 6 (1962): 145-148.
- Pylia, Martha. «*Les notables moréotes, fin du XVIIIe début du XIX siècle: fonctions et comportements*», τ. 1-2. Διδακτορική διατριβή. Université de Paris I–Panthéon Sorbonne, 2001.
- Ροτζώκος, Νίκος. «Τοπική και εθνική ταυτότητα στα απομνημονεύματα των Πελοποννησίων αγωνιστών της Επανάστασης του 1821». Στο «*Απομνημόνευμα: Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*», Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 20-21 Μαρτίου 2019. Επιμέλεια Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Νίκη Μαρωνίτη και Παντελής Μπουκάλας, 53-75. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2020.
- Σαΐτας, Γιάννης. «Η Γαλλική Αποστολή: Η επιστημονική εξερεύνηση του Μοριά, 1829-1830». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832: Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 389-404. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- . *Το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά 1829-1838, Α΄ Μέρος: Τμήμα Φυσικών Επιστημών*. Αθήνα: Μέλισσα, 2011.
- . *Το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά 1829-1838, Β΄ Μέρος: Τμήμα Αρχαιολογίας, Τμήμα Αρχιτεκτονικής, Γλυπτικής, Επιγραφών*. Αθήνα: Μέλισσα, 2017.
- Σακελλαρίου, Μιχαήλ. *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν*. 2η έκδοση. Αθήνα: Ερμής, 2012.
- Σιδηρόπουλος, Γιώργος. «Σημειολογική απεικόνιση των γεωγραφικών ορίων στο χρόνο». Αδημοσίευτη μελέτη.
- Sivignon, Michel. «Ο γεωγραφικός υπερκαθορισμός». Στο *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, επιμέλεια Σπύρος Ασδραχάς, με τη συνεργασία των Ν. Ε. Καραπιδάκη, Όλγας Κατσιαρδή-Hering, Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Άννας Ματθαίου, Michel Sivignon, Traian Stoianovich, τ. 1, 47-69. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003.
- Σμυρναίος, Αντώνης. *Προτεσταντική προπαιδεία και νεοελληνική εκπαίδευση κατά το 19ο αιώνα*. Αθήνα: Ψηφίδα, 2006.
- Syrett-Frangakis Elena και Wagstaff Malcolm. «Settlement Pattern Change in the Morea (Peloponnis), c. A.D. 1700-1830». *Byzantine and Modern Greek Studies* 22 (1987): 163-192.
- . «The Height Zonation of Population in the Morea, c.1830». *The Annual of the British School Archaeology at Athens* 87 (1992): 439-446.
- Tabak, Faruk. *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach*. Βαλτιμόρη: John Hopkins University Press, 2008.

- Τζάκης, Διονύσης. «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821». Στο *Όψεις της Επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, επιμέλεια Δημήτρης Δημητρόπουλος, Χρήστος Λούκος, Παναγιώτης Μιχαηλάρης, 153-174. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων», 2018.
- Τόλιος, Γιώργος. «Χώρος και ιστορία: Αρχαιοδιφικές και ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της γεωγραφίας, 19ος-20ός αι.». Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1832-2002*, επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, τ. 2, 77-120. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004.
- Φωτόπουλος, Αθανάσιος. «Στατιστικές ειδήσεις περί Αλαγονίας (1828)». *Λακωνικά Σπουδαί* 11 (1992): 581-594.
- Χατζηιωάννου, Μαρία Χριστίνα. «Δίκτυα της διασποράς: Μεθοδολογικές παρατηρήσεις». Στο *Διασπορά—Δίκτυα—Διαφωτισμός*, επιμέλεια Μαρία Α. Στασινοπούλου και Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, 13-16. Τετράδια Εργασίας 28. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2005.
- Vacalopoulos, Apostolos. «La retraite des populations grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque». *Balkan Studies* 4 (1963): 265-276.
- Wagstaff, Malcolm. «War and Settlement Desertion in the Morea, 1685-1830». *Transactions of the Institute of British Geographers* 3, τχ. 3, *Settlement and Conflict in the Mediterranean World* (1978): 295-308.
- Weiberg, Erika κ.ά., «The Socio-environmental History of the Peloponnese during the Holocene: Towards an Integrated Understanding of the Past». *Quaternary Science Reviews* 136 (2016): 40-65.
- Zarinebaf, Fariba και Bennet John Davis Jack. *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece: The Southwestern Morea in the 18th Century*. Αθήνα: The American School of Classical Studies, 2005.

Michael Festas

Settlement Patterns in the Peloponnese during the Age of the Greek Revolution

Methodological and Historiographical Prerequisites, Research Objectives and Case Studies

The study is part of the research program “Settlement Patterns in the Peloponnese during the Age of the Greek Revolution” which was conducted in the Institute of Historical Research/National Hellenic Research Foundation and funded by the Research Centre for the Humanities (RCH) from 1 December 2017 to 30 September 2019. The research constitutes part of the large scale project “The Greek Revolution of 1821: Digital Archive” (<https://www.rchumanities.gr/1821-act4greece/>), coordinated by the RCH. A digital application that will contain a map and all the pertinent documentation collected during the research will be soon available on http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/section_b2-gr.html.

The lack of primary sources and their limited reliability, until the establishment of official censuses after the foundation of the Greek State in the 1830s, does not explain why the spatial aspects of the Greek Revolution did not receive much attention in Modern Greek Historiography.

In the mountainous and fragmented geography of the Peloponnese, space can be studied in various contexts depending on the different kinds of sources used in order to reconstruct the settlement patterns, as well as to examine the spatial distribution of the population. Thus, in European travellers’ records, before the Greek Revolution, space is closely related to the study of Ancient Topography and Geography; in other historical documents, space is seen as a fiscal or administrative unit, while in other sources it becomes the place of a thorough scientific observation and documentation (resources, flora and fauna, population and monuments). Apart from the aforementioned aspects, within the context of this study, space is examined as an inextricable variable of the settlement patterns and it may provide new insights into the study of the Greek Revolution.

The attempt to reconstruct the residential map of the Peloponnese during the Greek Revolution was based on a series of research questions. Is it possible to verify

the exact number of the Peloponnese settlements, as well as to trace the population fluctuations from the beginning until the end of the War of Independence? Moreover, can the case of the Peloponnese confirm the dominant thesis in historiography that in the Ottoman Greek peninsula a spatial distribution was based on ethnocultural criteria, that is on the one hand the Muslim city, the administrative and manufacturing center and, on the other hand, the orthodox rural space based on agricultural production? Furthermore, from an administrative point of view, in which ways the historical sources enable us to map the boundaries of the administrative divisions of the Morea during the Greek Revolution? Consequently the research sought to contextualize the relationship between the geographical space and the spatial distribution of the population in its several aspects.

More specifically, to what extent is the traditional ethnocentric assumption that the majority of the Greek Orthodox population under ottoman rule sought refuge in the mountainous area valid in the case of the Peloponnese? Can we trace altitude zones related to certain types of settlement patterns and what is their population? Given that the plains were not deprived of population, which are the demographic characteristics of the mutual relationship between the settlements in the mountains and in the plains? Moreover, in which ways is the population density calculated in an administrative unit, as well as in a geographic area? How important are the environmental variables, such as earthquakes, erosion, fluvial activity and climate fluctuations, for the study of the settlement patterns? In addition, given that the Peloponnese underwent a revolution, how important was the impact of warfare on settlement patterns bearing in mind that the majority of the settlements affected by the repercussions of the war were not finally deserted? Can we trace new interpretations regarding the time and the causes of settlement desertion by adopting an approach based on the long duration of the demographic phenomena?

The main sources used are the travel narratives of the renowned travellers in the Peloponnese before the Revolution, William Martin Leake and François Pouqueville, both providing a starting point for the study of the population in the Morea. Moreover, three census-type sources were systematically processed during the research. The first source is a list of settlements kept at the General State Archives (Rigas Palamidis Archive). The second source is the data collected on the initiative of Ioannis Kapodistrias from 1828. Specifically, it is the population data collected by the so-called “Statistical Committee”, established in 1830, which carried out a mass survey on the land property and the population of the emerging state. The aforementioned data, besides its certain deficits, records for the first time the majority of Peloponnesian settlements and their population at the end of the Greek Revolution. The third source is the population census published by the

French Scientific Expedition of the Morea. The members of the Morea Expedition edited the population data provided by the Greek government of Ioannis Kapodistrias, thus providing a better understanding of the population distribution in comparison to the data of the “Statistical Committee”.

Although all the aforementioned data were not systematically collected, they provide a quite sufficient knowledge of the spatial distribution of the Greek population at the end of the Revolution when compared with other sources or with the official state censuses of the 19th century. The data included in the sources usually refer to the number of the families of each settlement by administrative division. By calculating the family population mean, the total population of the Morea is estimated to be from 308,805 to 336,366 souls. It is worth noting that these numbers are approximate and reflect the minimum of the Morea population at the time.

The processing of the data on settlements demonstrates that their total number is about 2,000, while a rough classification can be made between settlements, castles and monasteries. It is worth mentioning that the definition of the settlement at that time differs from the modern one. Thus, a settlement included in the censuses did not always correspond to an inhabited place, while others corresponded to place names or to deserted settlements.

The major research objective was the identification, as well as the mapping of all the place names included in the sources. In this sense the Geographical Information Technologies (GIS) were of vital importance. The digital spatial software technologies enable the storage, the interconnection and the visualization of the collected data. Through the mapping of the settlements included in the sources, the research sheds light on the historical geography and demography of the Peloponnese during the Greek Revolution. The research concludes with some case studies, such as the mapping, for the first time in a quite accurate and thorough way, of the administrative boundaries of the divisions according to different sources before and after the revolution, the mapping of the ethnocultural distribution of Muslim and Orthodox population, and the mapping of the population size of the settlements in comparison to the peninsula’s relief.